Uppsalas industribyggnader
från 1700-talet till 1970

Sammanfattning och inledning till

kulturhistorisk värdering 2003

för Uppsala stads kulturkontor

Anders Franzén, Petra Ejdesjö

Förord

Uppsalas historia som industristad är obekant för de flesta. Vi ser i dag på staden som ett centrum för utbildning, vård och forskning, men under en stor del av 1900-talet fanns det flera skorstenar än kyrktorn i Uppsalas silhuett.

Två av de karakteristiska industrigrenarna förädlade dessutom lokala råvaror. Tegel, kakel och keramik tillverkades av traktens lera, medan mjöl, gryn och andra spannmålsprodukter gjordes av säd från den vidsträckta Uppsalaslätten.

De första industrierna hörde hemma i dessa två branscher. Redan omkring år 1280 brändes tegel på domberget, till domkyrkobygget, och vid samma tid snurrade de första kvarnhjulen i kanten av Fyrisån. Och runt 1510 etablerades stadens första tryckeri, en annan gren som med tiden fick stor omfattning. Under 1900-talet nådde Uppsala sin kulmen som industristad. Kring 1950 sysselsatte industrin ca 7 000 personer, vilket motsvarade ungefär 40 procent av de yrkesverksamma. Verkstadsföretagen dominerade, därefter följde livsmedel, beklädnad och grafisk industri.

Industriepoken i Uppsala är förbi, men den har satt många spår. Åtskilliga av de moderna kunskaps- och tjänsteföretagen huserar i byggnader som uppfördes av industrierna. I andra delar av staden finns dessutom levande industrier som är vitala, rent av expansiva.

Alla dessa fabriksbyggnader, och andra spår av industriernas verksamhet, berättar för oss om gångna tider och om Uppsalas historia. De berättar om företagsamhet och konkurrensvillkor, om arbetsmiljö och klassamhälle. De är kanske framför allt viktiga inslag i stadsbilden, och därmed i vårt vardagsliv.

Industribyggnader av alla kategorier är utsatta för omvandlingstryck, vare sig de fortfarande är i bruk, är återanvända eller blivit överloppsbyggnader. Det är bakgrunden till denna inventering och värde-ring av deras kulturhistoriska värden. Syftet är alltså att ge ett bättre kunskapsunderlag för den kommunala planeringen och kulturmiljövården.

Inventeringen och värderingen har utförts på uppdrag av kulturkontoret vid Uppsala kommun. Rapporten består av två delar, en sammanfattning och inledning samt en katalog med text och bilder, som behandlar 50 industrimiljöer från 1700-talet till 1970.

Ett arkivbeständigt exemplar av rapporten, utskrivet på papper, har levererats till stadsarkivet, tillsammans med fotonegativen. Rapporten är även framställd i digital form. Ett omfattande fotomaterial i digital form är också levererat till stadsarkivet.

Anders Franzén	Petra Ejdesjö
byggnadsantikvarie	industriminnesvårdare

Innehåll

Avgränsningar....4
Geografisk avgränsning....4
Avgränsning i tid....4
Vad är industri?....4
Värderingsmetod....6
Industriområden i Uppsala före 1970....8
Vid Akademikvarnen....8
Nedre Fjärdingen....9
Inre Svartbäcken....10
Yttre Svartbäcken....11
Dragarbrunn....12
Övre Fjärdingen....13
Inre Kungsängen....14
Yttre Kungsängen....15
Kvarngärdet....16
Petterslund....17
Boländerna....18
Erikslund och Eriksdal....19
Librobäck....20
Uppsalas industrihistoria....21
Livsmedelsindustrin....21
Lervaruindustrin....23
Verkstadsindustrin....24
Beklädnadsindustrin....25
Grafisk industri....26
Kemisk-teknisk industri....26
Snickerier....26
Uppsalas kommunaltekniska verk och kommunikationer....27
Vattenförsörjningen....27
Avloppsnätet....28
Gasverket....28
Elverket....28
Hamnen....29
Litteratur och källor....31
CD-ROM-skiva med sammanfattning och inventering....38

Omslag: f d Möbleringsbolagets och Appelbergs boktryckeris hus i kv Edda, yttre Svartbäcken.

Avgränsningar

Industrimiljöerna kan sorteras i följande kategorier, ordnade i en fallande skala:

1. Industrilokaler i drift (industrilokal = lokal för produktion, lager, administration, personal).
2. Industrilokaler med ny användning, eller övergivna.
3. Lämningar efter industrier (ruiner, grunder, tomter, järnvägsspår, lastkajer, råvarutäkter m m).
4. Andra byggnader som uppförts av industriföretag (bostäder, samlingssalar, butiker etc).
5. Platser där industrier legat.

Inventeringen och värderingen har inriktats på de två första kategorierna. Ett fåtal miljöer i kategorierna 3 och 4 har behandlats, framför allt på grund av deras höga ålder.
Inventering och värdering avser endast byggnadernas exteriör och omgivning.

Geografisk avgränsning

Det område som undersökts är Uppsala stad enligt 1862 års gränser, samt de närmast belägna delar av Bondkyrko socken och Gamla Uppsala socken som inkorporerades 1946. Därmed omfattas exempelvis också Ekeby (med Upsala-Ekeby AB) och Röbo (med tegelbruk). På grund av läget relativt nära staden har dessutom Bergsbrunna i Danmarks socken och Eke i Vaksala socken inkluderats (båda med tegelbruk).

Avgränsning i tid

Av praktiska skäl prioriteras den bebyggelse som uppfördes till och med 1969. Under 1900-talets tre sista decennier tillkom ytterligare industribyggnader och -miljöer i Uppsala. Även dessa har kulturhistoriskt värde, men de är ännu inte av samma stora historiska intresse som de äldre. Samtidigt är förändringstrycket mot de yngre byggnaderna stort. Research, inventering och värdering även av dessa är därför en angelägen uppgift, som bör igångsättas snarast.

Vad är industri?

Industri definieras här som en tillverkning eller bearbetning som till största delen sker med maskiner. Gränsdragningen mot hantverk är inte skarp. Många verksamheter börjar som hantverk men mekaniseras, och räknas därför som industri. Exempel är bageri och mejeri. Andra förindustriella verksamheter kom aldrig att mekaniseras, åtminstone inte i Uppsala, såsom garverier och färgerier. Det finns också hantverk som mekaniserats endast till mindre del, och därför ej inkluderas, såsom plåtslageri och låssmide.

Produktionens organisation och karaktär har inte styrt inventeringen. Ägandeformen spelar alltså ingen roll: det må vara familjeföretag, dotterbolag, koncern eller ekonomisk förening. Någon skillnad

har inte heller gjorts mellan tillverkning för försäljning i egen regi och legotillverkning, eller om produktionen avser unika exemplar eller serietillverkning.
En faktor som indirekt har betydelse är dock verksamhetens storlek - en industri förutsätts här sysselsätta åtminstone en handfull personer, och innebära en viss specialisering i arbetsuppgifter.

Byggnader som uppförts som företagshotell omfattas inte, eftersom de inte präglats av någon viss produktion, utan har en anonym karaktär (exempelvis Hantverkshuset och H-Centrum). Detsamma gäller för lokaler som hyrts, och exteriört ej anpassats till företagets verksamhet eller varumärke.

Kommunaltekniska verk m m

En kategori som behandlas översiktligt i historiken, men inte omfattas av inventeringen, är anläggningar för produktion och distribution av energi, i form av gas, elektricitet eller fjärrvärme. Detta har i Uppsala huvudsakligen skett i kommunal regi, liksom andra tekniska tjänster såsom vattenförsörjning och avloppsnät. Alla dessa verksamheter förtjänar dock att inventeras på samma sätt som industrimiljöerna.

Andra verksamheter som gränsar till industrin, och som satt betydande spår i stadsbilden, är kommunikationer och handel. Hamnen, med kajer, magasin och tullhus; järnvägarna, med stationshus, ställverk och lokstallar; spårvägsnätet liksom busstrafikens byggnader bör alla studeras. Till handelns intressanta byggnader kan man bland annat räkna Saluhallen, Köttbesiktningsbyrån och Forumvaruhuset.

Värderingsmetod

Riksantikvarieämbetets system för kulturhistorisk värdering

Värderingen har gjorts enligt Riksantikvarieämbetets system för kulturhistorisk värdering av bebyggelse. Det publicerades 1995 i RAÄ:s tidskrift Kulturmiljövård, och gavs 2002 ut som bok med titeln *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Värderingen sker i princip i tre steg, identifiering, bearbetning och värdering. I schematisk form ser den ut så här:

1. IDENTIFIERING:		2. BEARBETNING:		3. VÄRDERING:
Grundmotiv	**+**	**Förstärkande, övergripande motiv**	**=**	**Sammanvägd bedömning**
<u>D o k u m e n t v ä r d e</u>				
* byggnadshistoriskt värde				
* byggnadsteknikhistoriskt värde				
* arkitekturhistoriskt värde				
* samhällshistoriskt värde				
* socialhistoriskt värde		* autenticitet, äkthet		
* personhistoriskt värde				
* teknikhistoriskt värde		* kvalitet		
<u>U p p l e v e l s e v ä r d e</u>		* pedagogiskt värde, tydlighet		
* arkitektoniskt värde				
* konstnärligt värde		* sällsynthet, representativitet		
* patina				
* miljöskapande värde				
* identitetsvärde				
* kontinuitetsvärde				
* traditionsvärde				
* symbolvärde				

I praktiken är det svårt att dra skarpa gränser mellan olika slags värden. De två kategorierna dokumentvärde och upplevelsevärde är alltid representerade, däremot är alla olika slags värden sällan för handen samtidigt.

Vid varje kategoriundersökning är därför det första arbetsmomentet alltid att peka ut vilka slags värden som är aktuella. I fråga om Uppsalas industrier så har en uppdelning gjorts i synliga värden och dolda värden, och värdena har getts lämpliga benämningar.

Synliga värden är arkitektur, byggnadsteknik och material, ursprunglighet samt miljövärde för stadsbilden. För de anläggningar som ingår i ett gårdsrum har även värdet för gårdsmiljön bedömts.
Dolda värden är företagshistoria, branschhistoria, arbetslivshistoria samt traditions- och symbolvärde.
Värdeskalan har tre steg, måttligt, högt och mycket högt. Dessutom beskrivs de olika värdena kortfattat i textform, och illustreras med foton.

Sammanvägt kulturhistoriskt värde

I början av varje miljöbeskrivning redovisas en sammanvägd värdering, som är relaterad till byggnadslagstiftningen. Den bygger alltså på de detaljerade värderingarna som beskrivits ovan. Den har också tre nivåer, där den högsta innebär att miljön bedöms uppfylla villkoren för byggnadsminne, enligt kulturmiljölagens tredje kapitel (KML). Ett nyckelbegrepp i detta lagrum är *synnerligen märklig*:

En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen.

Nästa nivå benämns *särskilt värdefull*, ett begrepp som hör hemma i plan- och bygglagen (PBL 3:12):

Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.

Den lägsta nivån hänvisar också till PBL, men till 3. kapitlets 10. paragraf, som föreskriver varsamhet:

Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara.

Industriområden i Uppsala före 1970

Det allra tidigaste industriområdet var beläget mitt i stadskärnan, **vid Akademikvarnen** och Fyrisån. Redan 1286 fanns det en kvarn nedanför domkyrkan, och under loppet av 1600- och 1700-talen låg här under kortare eller längre tid sågverk, pappersbruk, pumpverk för vatten till slottet, koppar-hammare och smedja. Ån var som kraftkälla en nödvändig förutsättning för alla dessa verksamheter. Akademikvarnen drevs av vatten fram till 1888, då en ny ångmaskin gav tillskottskraft vid lågvatten. 1918 ersattes både vatten- och ångkraften av elektricitet. Kvarnen var i drift till 1946.

Detalj av Hoffstedts karta från 1702, återgiven i Bussers Utkast till Beskrifning om Upsala. 1769-73.

Vid den västra fåran ligger *Sågen* respektive *Konsthus* (dvs pumphuset, med ledningen av gjutjärnsrör utritad). På holmen ligger *Academ. qvarn*.

Skala 1:1500

För jämförbarhet med övriga kartor återges samtliga kartor orienterade i nord-syd.

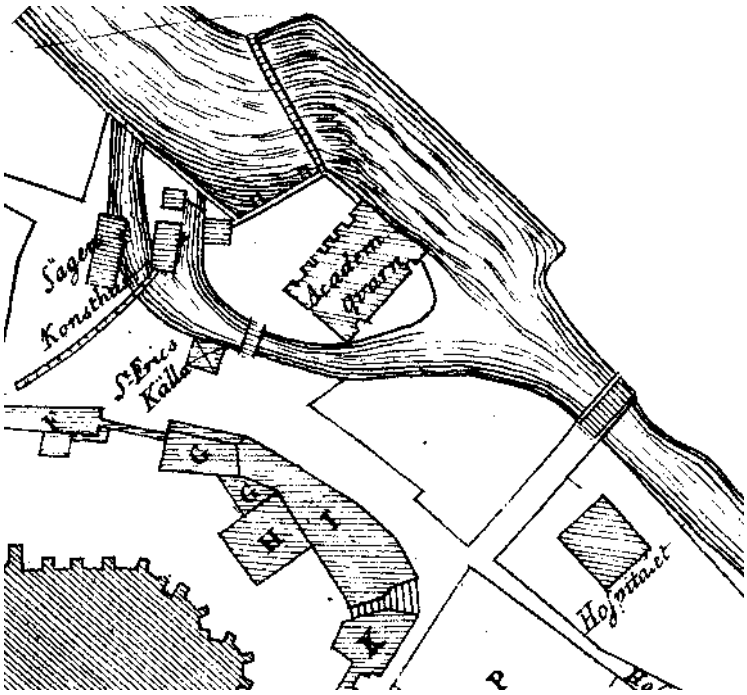

Detalj av Schumburgs karta från 1882.

Den mindre fåran på 1702 års karta finns kvar, med flera byggnader som är bevarade till vår tid. Akademikvarnen nybyggdes på 1760-talet och byggdes om omkring 1855.

Skala 1:1500

Akademikvarnen beskrivs i katalog-delen.

I fastigheten med nummer 54 grundades Bryggeriet Holmen vid 1700-talets mitt.

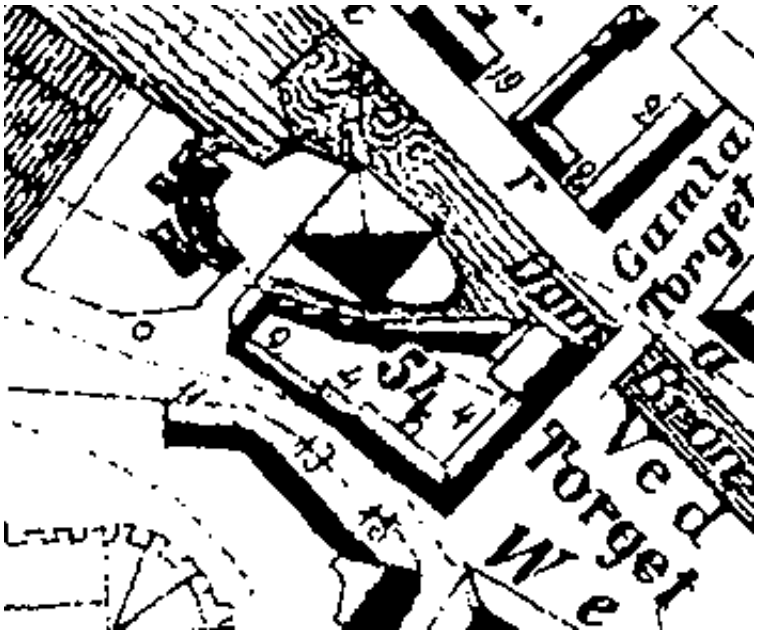

I **Nedre Fjärdingen**, mellan slottet och ån, låg en rad större och mindre tryckerier från omkring 1770 och ungefär tvåhundra år framåt. Närheten till universitetskansli, institutioner och domkapitel var en självklar lokaliseringsfaktor. Tryckerierna gav dock inte stadsdelen någon särskild industriprägel. Almqvist & Wiksells tegelfasad vid Östra Ågatan är det enda bestående minnet av dessa verksamheter.

Detalj av Schumburgs karta från 1882.
Skala 1:5000

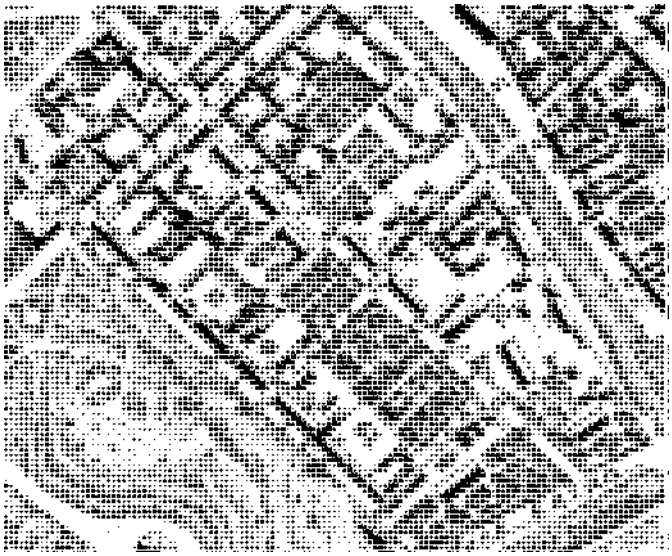

Detalj av Karta över Uppsala stad upprättad 1958 och kompletterad 1967.

Skala 1:5000

Ett urval av verksamheter
(**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1 Academiæ Tryckeriet 1770

2 Wahlström och Låstboms tryckeri 1859-1890, ombildas till Almqvist & Wiksell

3 Edv. Berlings Boktryckeri AB 1869-1918 i Laboratorium Chemicum fr1753

4 **Almqvist & Wiksell AB** 1890-1975 (först i Kræmerska gården som senare rivs)

5 UNT i Olympen 1890-1892

6 UNT i Oxenstiernska huset1892-1928

7 Upsala Kontorsboksfabrik 1906-1917

8 Appelbergs Boktryckeri 1911-1935

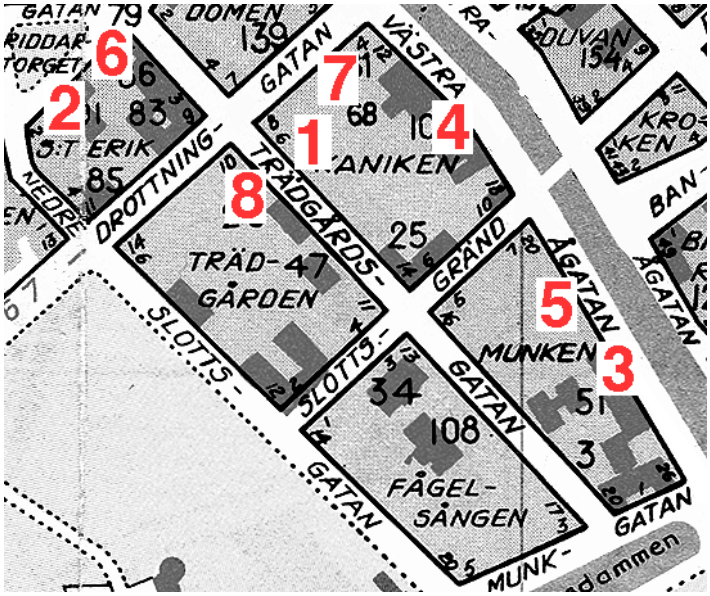

Ett industriområde, som egentligen var ett hantverkarmiljö, uppkom under 1700-talet längs östra åstranden, i stadsdelen **inre Svartbäcken**. Där, mellan nuvarande Skolgatan och S:t Olofsgatan, anlades flera verksamheter som förutsatte god tillgång till vatten, såsom färgerier och garverier. På gårdarna intill fanns kopparslagare, guldsmeder m fl hantverkare. Den sista egentliga industrin i området var Chokladfabriken Sonja, som flyttade härifrån 1954.

Detalj av Schumburgs karta från 1882. 1:2500

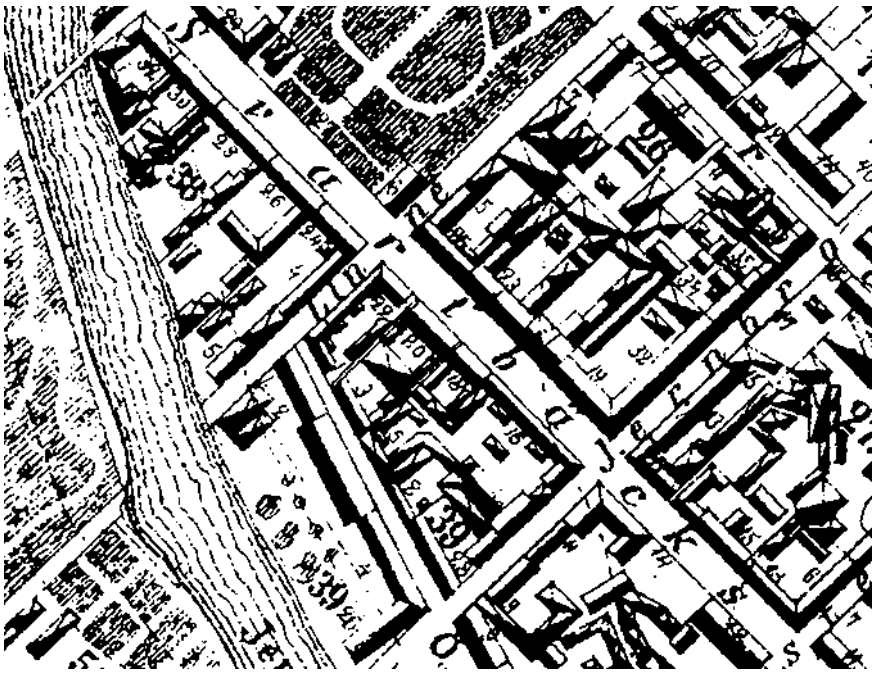

Detalj av Karta över Uppsala stad upprättad 1958 och kompletterad 1967. Skala 1:2500

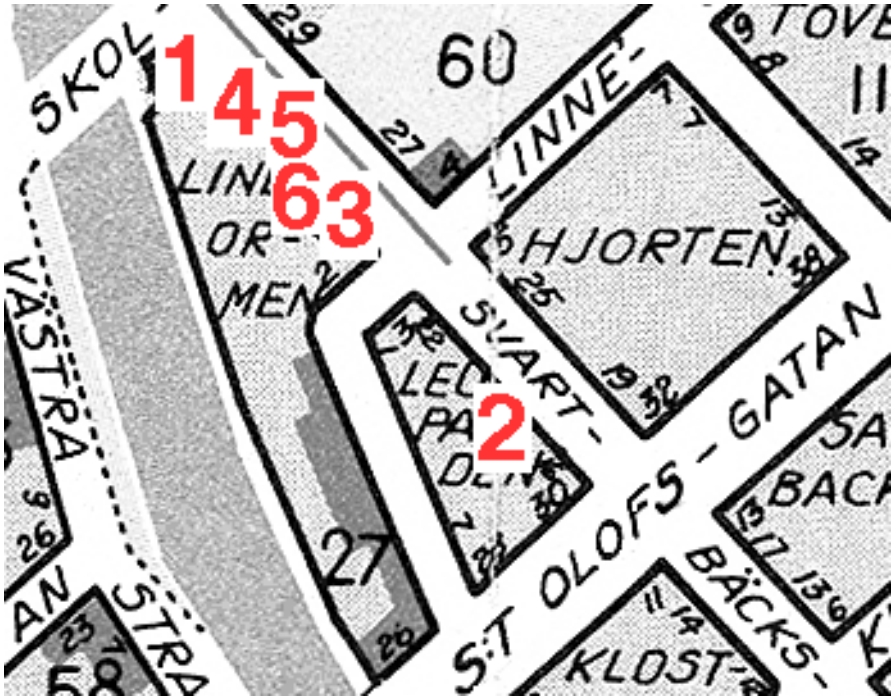

Ett urval av verksamheter (**fetstil** = finns i katalogdelen):

1 garveri omkr1780-1901 s k Barkströmska

2 garveri 1813-1840 Langenberg

3 färgeri 1817-1950-tal Berggren, Malmberg, Upsala Spinneri & Färgeri, Upsala Färgeri & Kemisk Tvätt

4 garveri omkr 1780-omkr 1880 Hellsten, Schagerström

5 garveri omkr1850-1885 Lundros

6 Chokladfabriken Sonja 1921-1954

Uppströms ån, i **yttre Svartbäcken**, växte under 1800-talet fram Uppsalas första egentliga industriområde. Från Skolgatan bort till Repslagargatan etablerades en rad olika fabriker, såsom brännvinsbränneri, kakelfabrik, jästfabrik, separatorfabrik, snickeri, strumpfabrik, bageri, skofabrik, boktryckeri och gjuteri. När en verksamhet upphörde kom ofta en annan och tog över lokalerna. Fabriksgatan är en adress som i dag är utplånad, men som låg mitt i detta område. Den sista industrin som lämnade området var Appelbergs boktryckeri, som lades ned 1972.

Detalj av Schumburgs karta från 1882.

Skala 1:5000

Observera Svartbäcken i nordost, som korsar järnvägsspåren och rinner ut i Fyrisån.

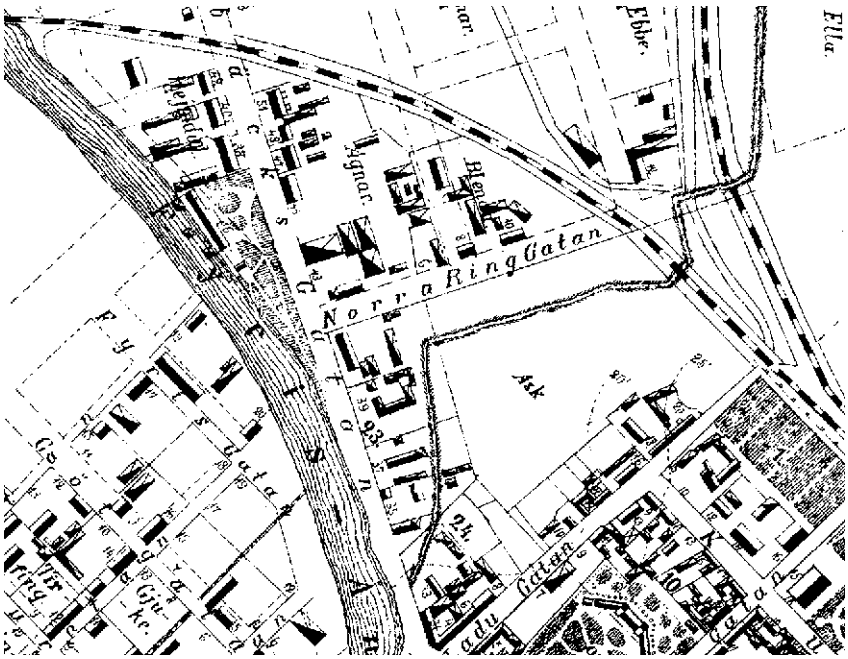

Detalj av karta över Uppsala stad upprättad 1958 och kompletterad 1967. Skala 1:5000

Ett urval av verksamheter:
(fetstil = beskrivs i katalogdelen)

1 bränneri 1843-1862

2 Boives Kakelfabrik omkr 1850-1920-t

3 bränneri 1862-1902

4 Åbergs Bageri 1902- ?

5 Noréns Cigarrfabrik 1901

6 Larssons skofabrik/ Hästens 1902-1969

7 Möbleringsbolaget 1910-1954

8 AB Osmund 1912-1918

9 AB Osmund 1918-1947

10 Upsala Separatorfabrik 1904-1943?

Uppsala Manufaktur AB strumpfabrik 1943-50-tal

11 Appelbergs Boktryckeri 1935-1972

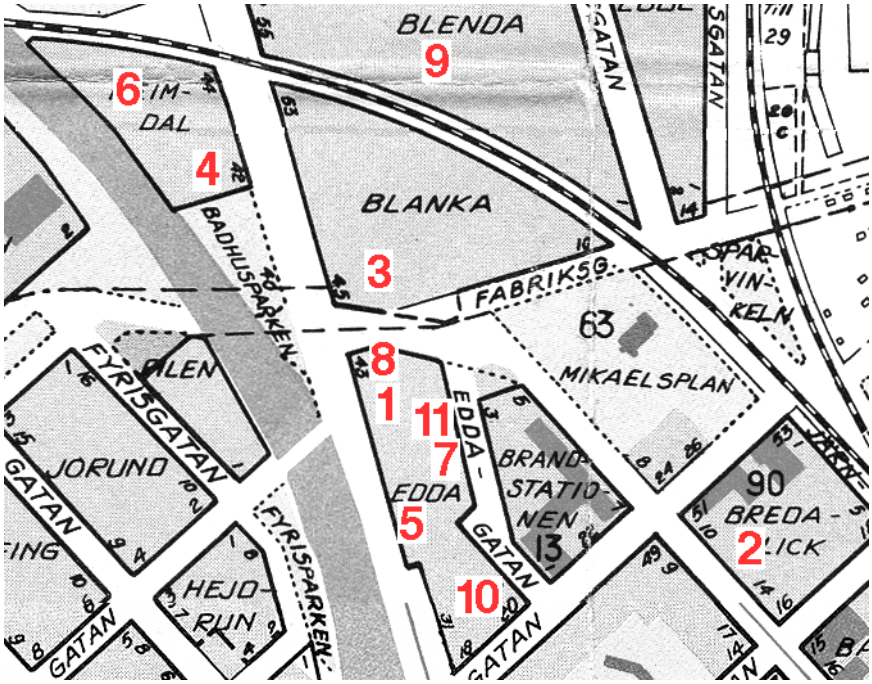

Kvarteren norr om Stora torget, i **Dragarbrunn**, dominerades av handel och hantverk. Här etablerades dessutom några mindre verkstäder och industrier under 1800-talet. Flera av dem flyttade ut ur stadskärnan när verksamheten expanderade, såsom Nymans Velocipedfabrik och Öbergs Cykelfabrik (Fram). Lokalerna togs ibland över av andra företag. En anläggning som blev kvar, och bredde ut sig i sitt kvarter, var Bayerska Bryggeriet.

Detalj av Schumburgs karta från 1882.
Skala 1:4000

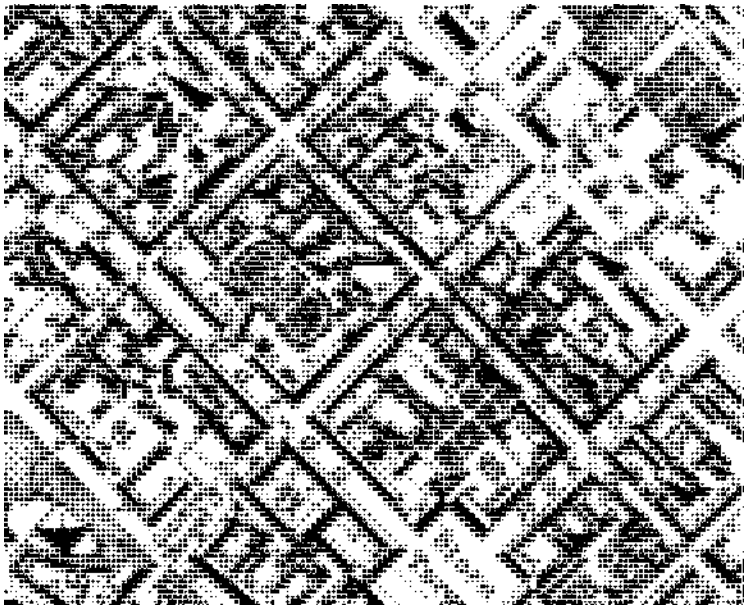

Detalj av Karta över Uppsala stad upprättad 1958 och kompletterad 1967.
Skala 1:4000

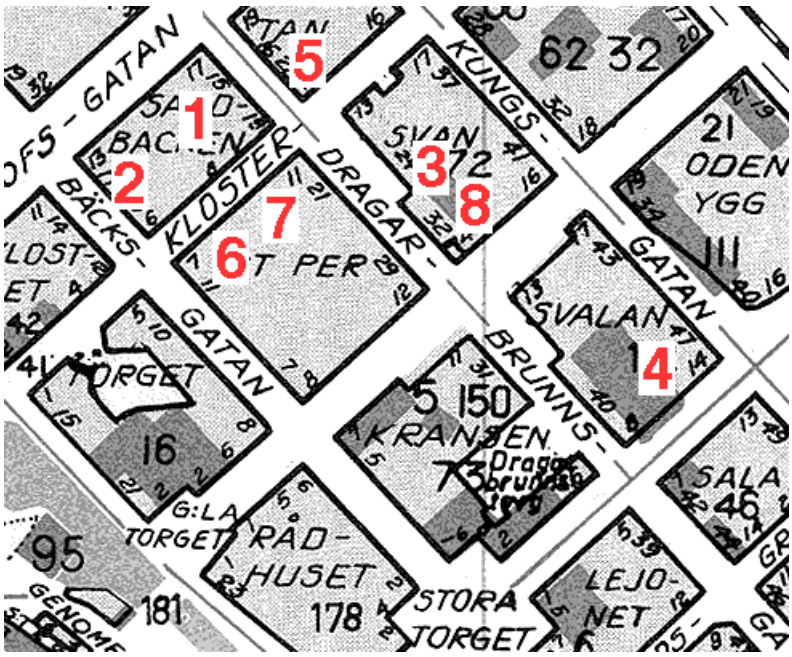

Ett urval av verksamheter
(**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1	**Bayerska Bryggeriet** 1856-1966
2	Lindroths bryggeri, senare P E Erikssons 1860-omkr 1910
3	Ahlqvist och Gustafsson Metallgjuteri 1882-1960
4	Dubois Bageri 1885-1960?
5	A F & J Nymans Verkstad 1893-1900 J Ekholms Skofabrik 1905-17 Östmans Boktryckeri 1919-27
6	B Öberg & Co /Josef Erikssons Cykelfafbrik (Fram) 1897-1917
7	Upsala Kartongfabrik 1915-50-t
8	Merkantiltryckeriet 1932-1950-t

En utveckling som påminner om den i Dragarbrunn ägde rum i **Övre Fjärdingen**. Åbergs Bageri och Erlangens Bryggeri blev båda ganska stora. Enstaka mindre snickerier och verkstäder fanns kvar i stadsdelen ända in mot 1900-talets mitt. Stadsdelen dominerades annars av bostäder, kontor och olika slags lokaler för universitetet.

Detalj av Schumburgs karta från 1882.
Skala 1:5000

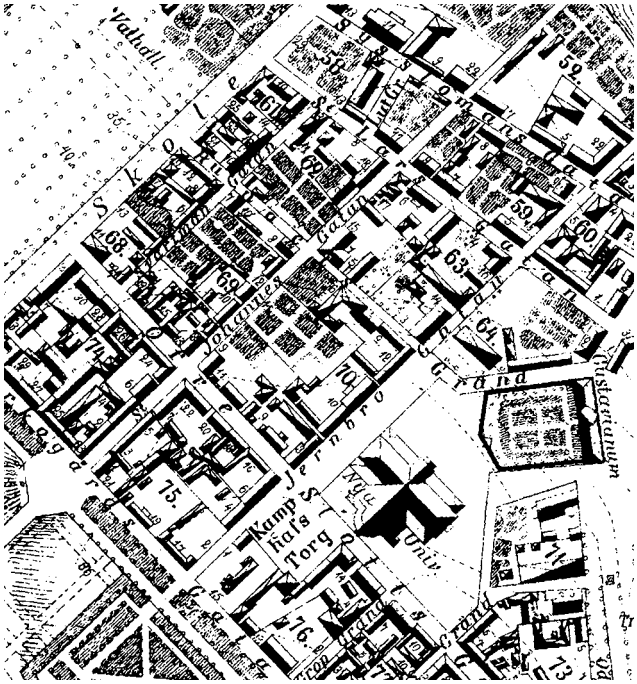

Detalj av Karta över Uppsala stad upprättad 1958 och kompletterad 1967. Skala 1:5000

Ett urval av verksamheter:

1 Carl Åbergs bageri 1855-1902

2 Erlangens Bayerska Bryggeri 1864-1900
Uppsala Malt- & Utsädes AB 1900-?

3 Erlangens Bryggeris bostadshus 1872

Uppsala Malt- & Utsädes AB:s bostadshus omkr 1930

4 Svenska Racketfabriken 1927-1942
glasmästeri 1970-1990-t

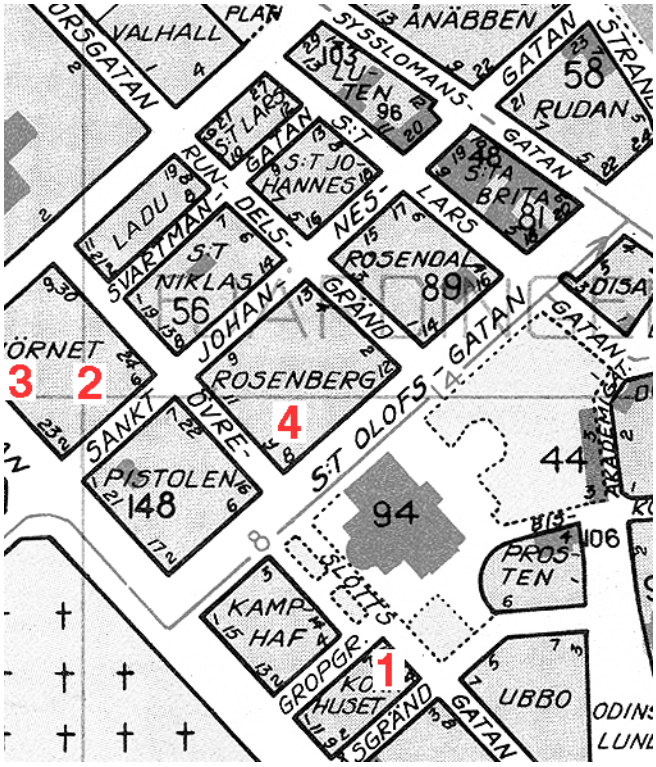

I **inre Kungsängen**, sydost om Stora torget, etablerades en lång rad industrier av vitt skilda slag. De som växte sig störst var Gahns och Hjalmar Söderbergs konfektion. Fortfarande finns en atmosfärskapande industri kvar, Lindvalls kafferosteri.

Detalj av Schumburgs karta från 1882.
Skala 1:5000

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967.
Skala 1:5000

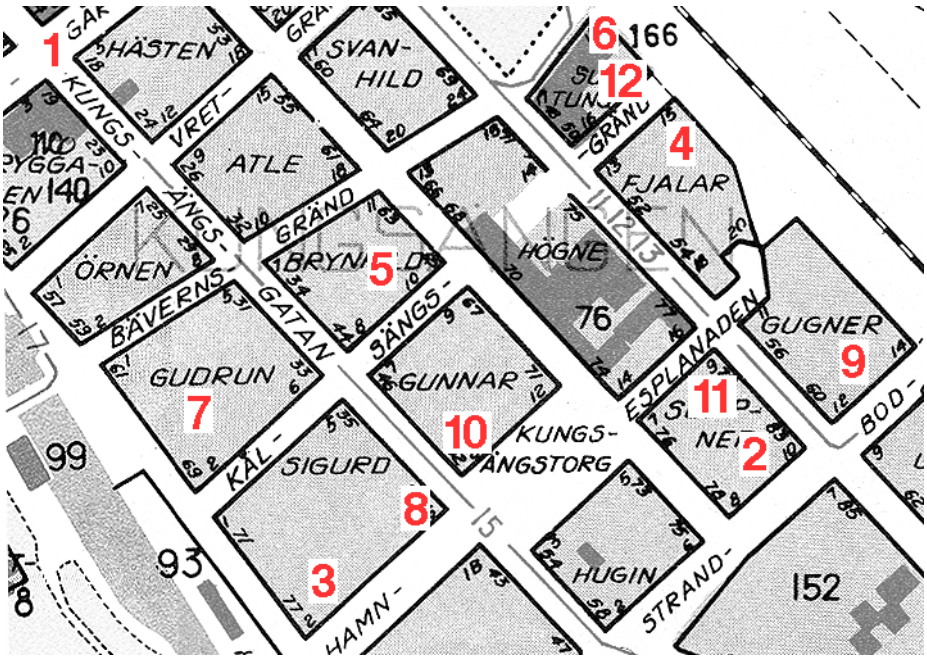

Ett urval av verksamheter:

(fetstil = beskrivs i katalog-delen)

1	Upsala Tekniska Fabrik (gr. av Henrik Gahn)	1870-1899
2	**Ångqvarns magasin**	1878-1945?
3	Kallenbergs såg m m	omkr 1880-1970-t
4	**Uppsala Industrifabrik**	1885-1932
5	**Hjalmar Söderberg AB**	1895-1950
6	Gottfrid Ånstrands Orgelfabrik	1898-1945
7	Henrik Gahns AB	1899-1968
8	Berglöfs Trikåfabrik	1904-1959
9	**Lindvalls kafferosteri**	1914-
10	Upsala Kontorsboksfabrik	1917-1958
11	**Upsala Margarinfabrik/Chokladfabriken Sonja**	1928- omkr 1970
12	FyrisChokladfabrik/ **Uppsala Sidenväveri**	1906-1936/1940-1948

Uppsalas första planerade industriområde, som var tänkt att hysa fabriker och verkstäder, var **yttre Kungsängen**. Först på plan var Upsala Ångqvarn 1864, i anslutning till ett äldre mälteri, därefter följde en rad företag, med tonvikten på tyngre industri. Den sista verkstaden i området var Nordviror, som lades ned 2000. De flesta lokalerna från 1900-talet är bevarade och åter-använda. Stadsdelen präglas i dag av spannmålssilos och kvarnbyggnader, som alla är i bruk.

Detalj av Wåhlbergs karta från 1889.
Skala 1:5000

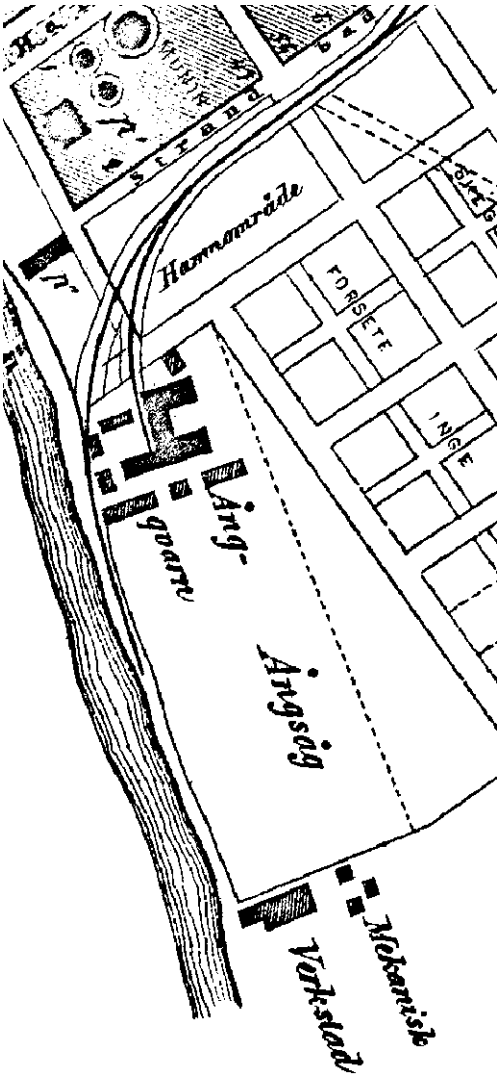

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967.
Skala 1:5000

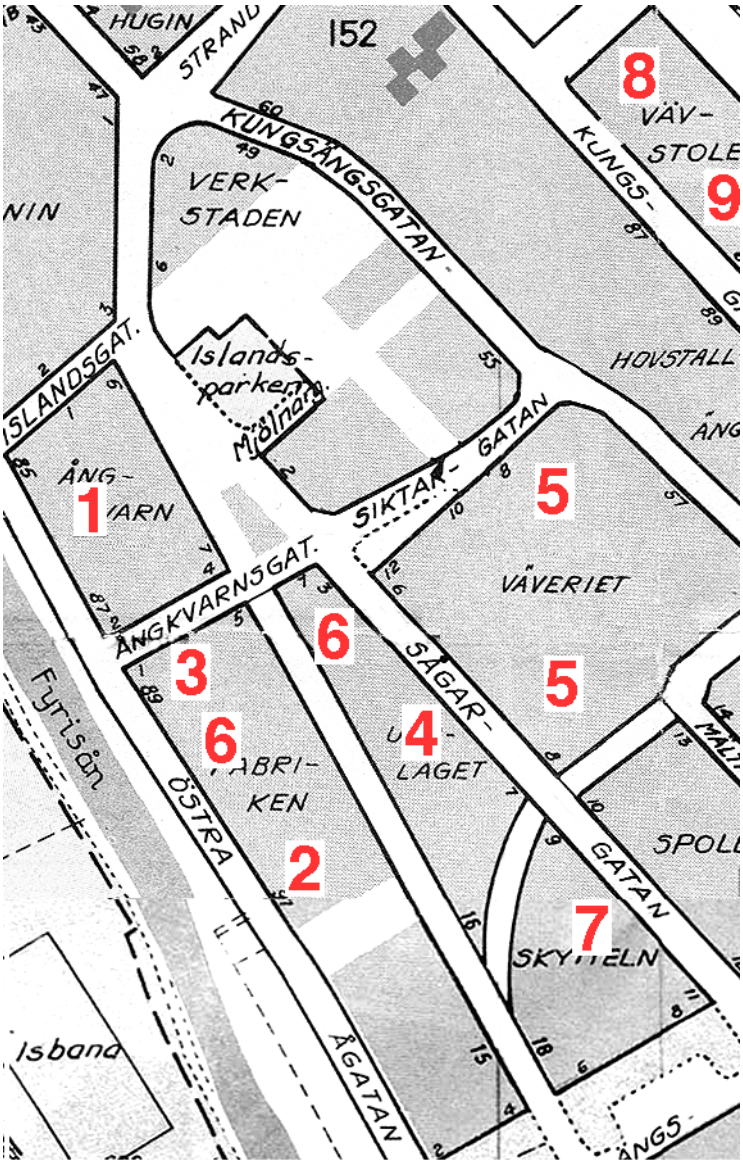

Ett urval av verksamheter (**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1	Littorins mälteri/**AB Upsala Ångqvarn/Nord Mills AB**	1814/1864-
2	**Tullgarns Gjuteri o Mekaniska Verkstads AB**	1879-1970
3	Vårby Brädgård (ångsåg)	-1882-1889-
4	**Stål & Maskin AB**	1917-1972
5	**AB Nordiska Metallduksväveriet/Nordviror**	1924-2000
6	**Mälardalens Lantmannaförbund/Odal/Lantmännen**	1939-
7	**Fabriks AB Osmund**	1947-1976
8	AB Upsala Sidenväverier	1947-1971
9	AB Slotts Industrier/Cadbury/Marabou/Unilever	1967-

Kvarngärdet i stadens nordöstra utkant var vid 1800-talets mitt landsbygd med ett fåtal bostäder och några väderkvarnar. Bostadsbebyggelsen förtätades från och med 1880-talet. Under 1900-talets första hälft fick stadsdelen även karaktären av ett blandat industriområde. Först på plan var dock väderkvarnarna, där alltså kraftkällan får antas ha varit en viktig lokaliseringsfaktor. Kring 1900 etablerades verkstadsindustrin i form av Nymans Verkstäder, som snart fick sällskap av AB Josef Eriksson (Fram). Andra verksamheter i stadsdelen under årens lopp var ättiksfabrik, valskvarn, skofabrik, mejeri och bageri. Flera av industrierna hade nytta av läget nära järnvägens godsmagasin.

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967.
Skala 1:5000

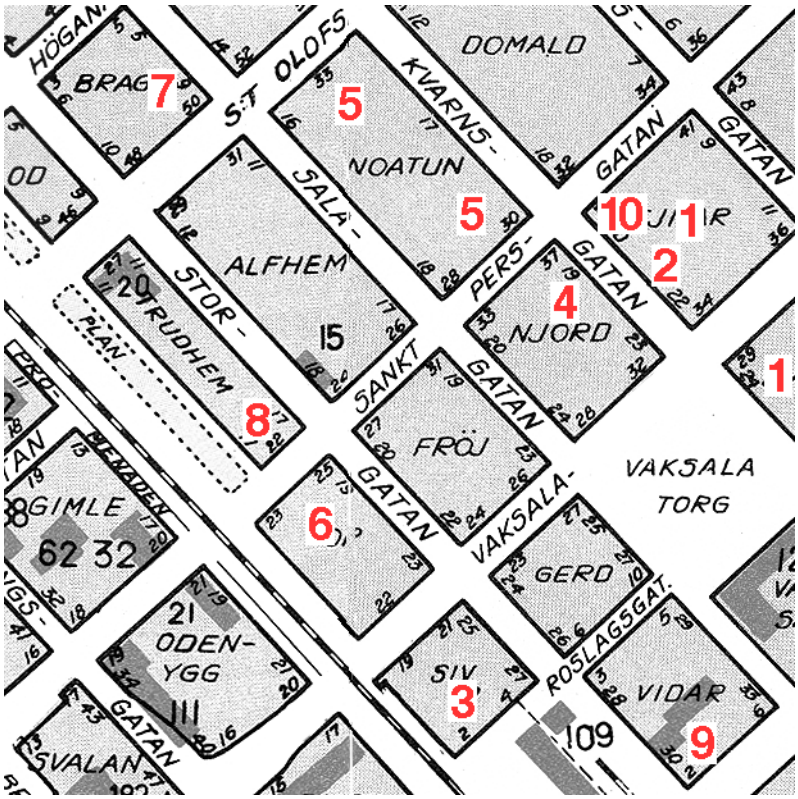

Ett urval av verksamheter (**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1	väderkvarnar	sent 1700-t-1860-t?
2	brännvinsbränneri	1840-t-1880-t?
3	Uplands Mejeri AB	1871-1911
4	AB Upsala Valskvarn	omkr1880-omkr 1970
5	**AB Nymans Verkstäder**	1899-1965
6	**Upsala Mejeri AB/Arla**	1911-1997
7	AB Johan Ekholms Skofabrik	1916-1954
8	**AB Josef Erikssons Cykelfabrik (Fram)**	1917-1966
9	AB Upsala-Bröd	1918-1969
10	AB Upsala Ättiksfabrik	1919-1967

Öster om Vaksala torg anlades flera tegelbruk, med början vid 1800-talets mitt. Här var närheten till råvaran lera en tungt vägande lokaliseringsfaktor. Stadsdelen **Petterslund** öster om Vaksalagatan präglades länge av tegelproduktionen.

De flesta tegelbruken och lervaruindustrierna anlades dock 2-5 km från stadskärnan, också de i närheten av lertag.

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967.
Skala 1:5000

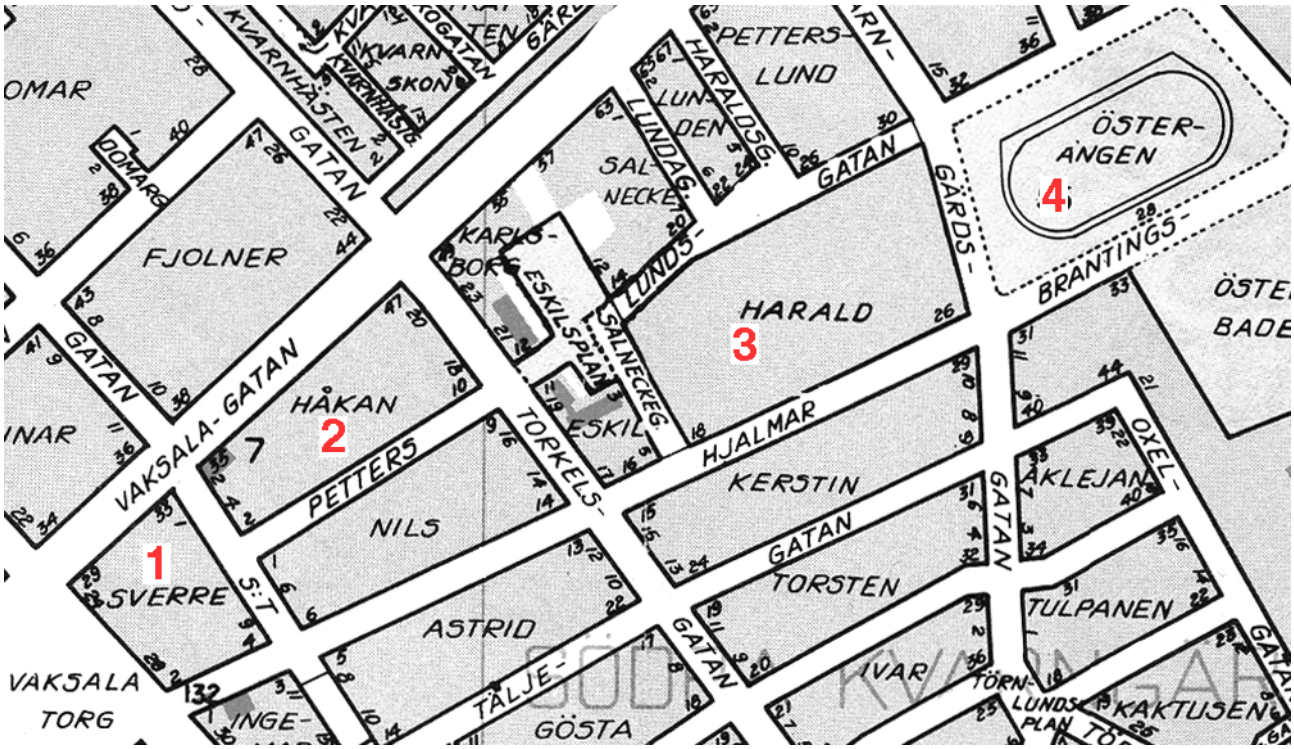

De viktigaste industrierna och industrilämningarna (**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1	Vaksala Tegelbruk AB, gamla tomten	1855-1898
2	Vaksala Tegelbruk AB, nya tomten	1898-1948
3	Vaksala Nya Tegelbruk	1880-1958
4	**Vaksala Nya Tegelbruks lertag/Österängens idrottsplats**	1960-talet

Uppsalas andra riktiga industriområde var **Boländerna** i sydost, som planlades på 1930-talet. Redan 1859 hade Upsala Kakelfabrik byggts här, och 1905 anlades stadens renhållningsverk i området. Hit lokaliserades livsmedelsindustrin, i form av slakteri, charkuterifabrik, glassfabrik och bagerier. Här anlades också verkstäder, tryckerier och bokbinderier, samt den expansiva läkemedels- och kemiproducenten Pharmacia. De flesta byggnaderna finns kvar, några är fortfarande industrier.

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967. Skala 1:8000

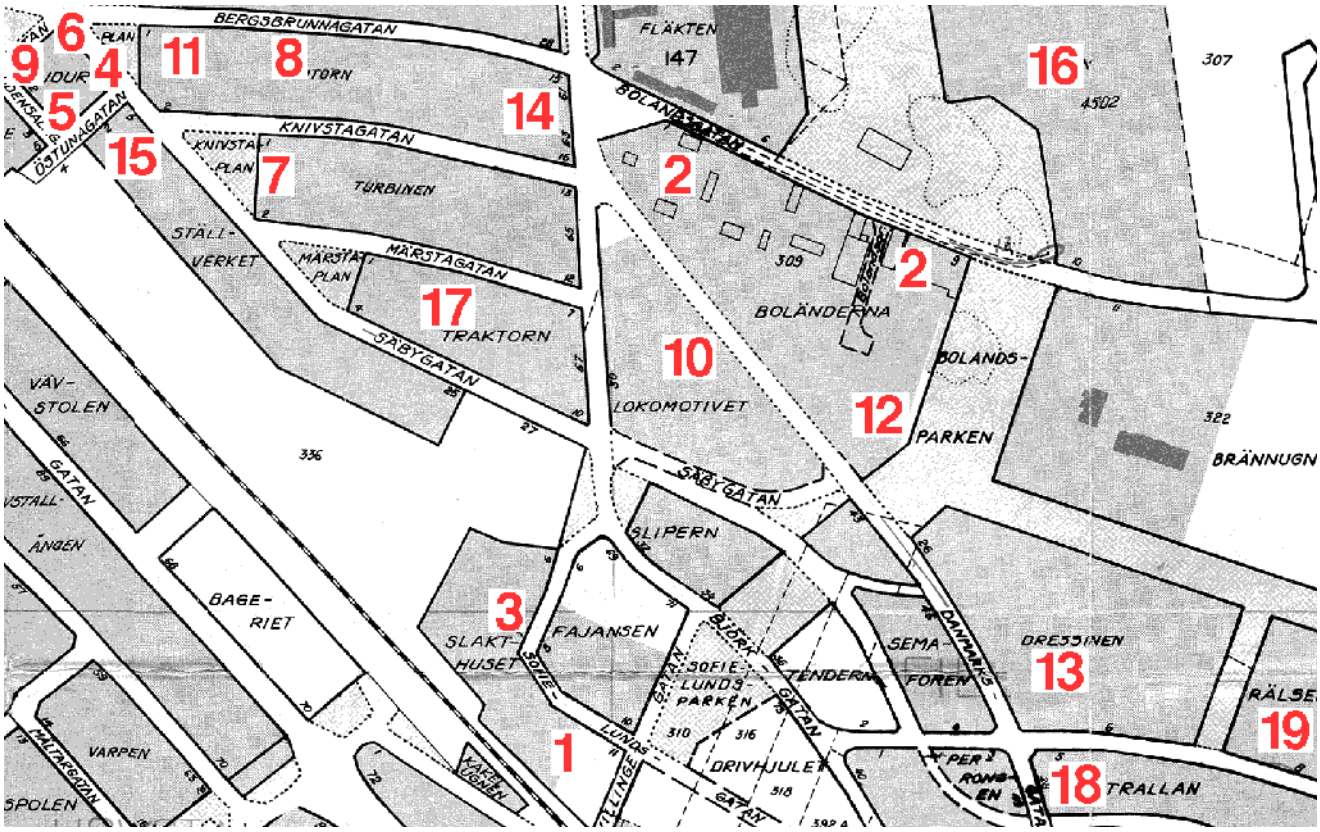

Anläggningar i området (alla utom nr 1 beskrivs i katalogdelen):

1	Upsala Kakelfabrik (ungefärligt läge)	1859-1928	11	Hjalmar Söderberg	1950-1958
2	Upsala stads renhållningsverk	1905-1930-t	12	LEA-Bolaget/Dagab/Andersson Tillman Charkuteri	1952-
3	Uppsala-Stockholmsortens slaktdjursförsäljningsförening	1935–1976	13	Stockholm-Gävle Slakteriförening/ Farmek/Swedish Meats	1956-
4	Bryggeriet Holmen	1935-1959	14	Dalabagerier/Skogaholms	1956-2003
5	Länshushållningssällskapets vaccinfabrik/Riksglass m m	1939-1970-t	15	Upplands Kooperativa Charkuteriförening/KF Chark	1956-omkr 97
6	Nylunds Pianofabrik	1942-	16	Nymanbolagen/Monark-Crescent/Volvo Penta/ Hjalmarsson & Söner/ Prometek	1959-
7	KF:s bageri/Juvelbagerierna	1946-2002	17	Almqvist & Wiksell	1960-1974
8	Albinssons Verkstadsföretag	1947-	18	Upsala Nya Tidning	1963-
9	Weilands Tryckeri	1947-1977	19	Cykelfabriken Fram	1966-1972
10	Pharmacia/Amersham Biosciences	1949-			

I **Erikslund och Eriksdal**, i stadens västra utkant, etablerades två industrier kring år 1900. Det var S:t Eriks Lervarufabriker, som även byggde ett stort tegelbruk, och Larssons kappfabrik. Båda expanderade, och hade ganska stora anläggningar vid mitten av seklet. Dessutom förekom ett fåtal mindre industrier i området under kortare tid.

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967.

Skala 1:7000

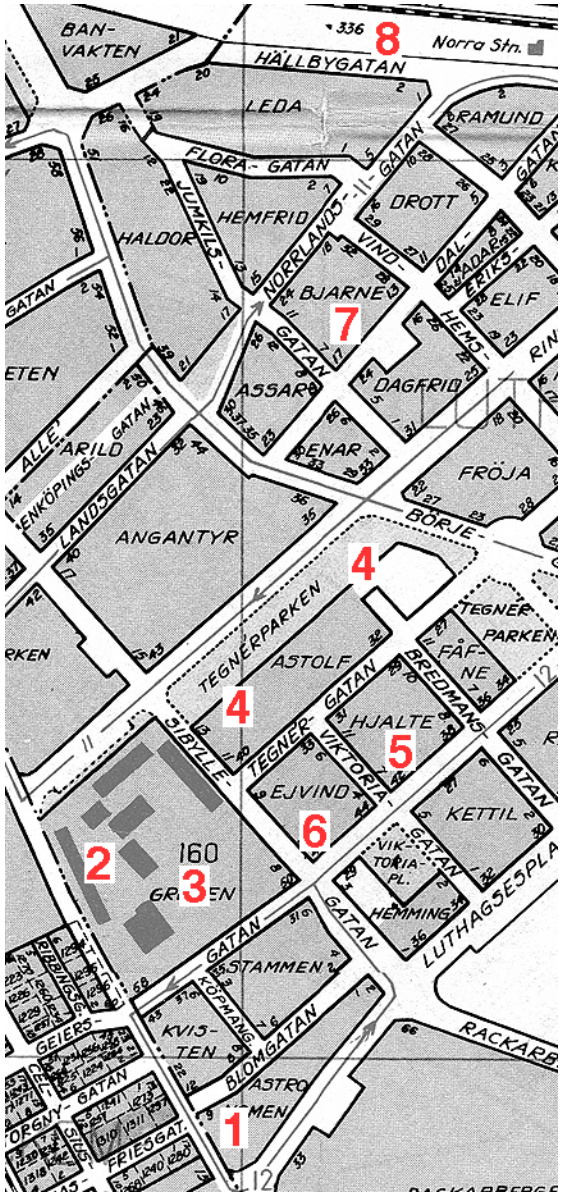

Industrier och industriminnen i stadsdelen (**fetstil** = beskrivs i katalogdelen):

1	S:t Eriks Lervarufabriker, kakel- och keramikfabrik	1888-1938
2	S:t Eriks Lervarufabriker, tegelbruk	1907-1962
3	S:t Eriks Lervarufabriker, cementfabrik	1942-1962
4	Lertag för S:t Eriks tegelbruk	1907-1942
5	S:t Erikshuset, uppfört av S:t Eriks Lervarufabriker	1929
6	Bostadshus med S.t Eriks Lervarufabrikers kontor	1938
7	**Uppsala Kappfabrik AB**	1924-1968
8	Uppsala Lådfabrik och Trävaruaffär (ungefärligt läge)	1930-t-1943

I nordväst planerades ett ganska blygsamt industriområde, **Librobäck**, mellan Gysingevägen och Fyrisån. Där anlades flera företag med koppling till byggnadssektorn, en rad verkstäder samt mindre handelsföretag. Först på plan 1942 var Uppsala Cementgjuteri, som egentligen ligger i utkanten av Stabby gärde, sedan uppförde byggföretaget Gottfrid Lindgren en verkstad, som med tiden utvecklades till industri. Mest framträdande blev kanske S:t Eriks Betong, vars fabrik reser sig i områdets norra del.

Detalj av Karta över Uppsala stad 1958 kompletterad 1967. Skala 1:10000

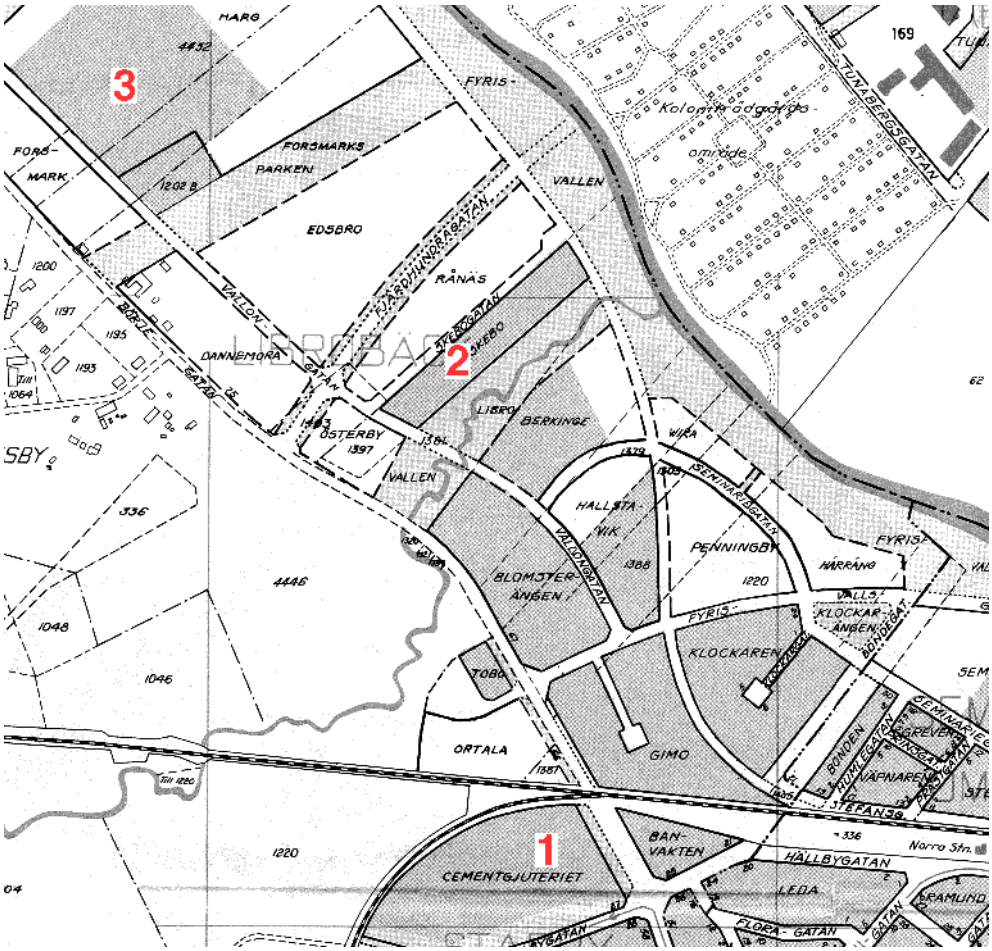

Industrier i området (alla beskrivs i katalogdelen):

1	Uppsala Cementgjuteri	1942-
2	Byggnadsfirma Gottfrid Lindgren AB/Libro Verkstäder	1954-1980-t
3	S:t Eriks Betong AB	1963-

Uppsalas industrihistoria

För en fylligare bild av stadens industrihistoria än utrymmet här medger, kan man gå till exempelvis Jean-Paul Darphins beskrivning i boken *Nymans verkstäder*, till Kersti Ullenhags *Industriell utveckling och demokratisering* eller till Carl Erik Bergolds *Uppsala. Stadsbyggande 1900-1960*.

Livsmedelsindustrin

Spannmål

Kvarnar har funnits i Uppsala sedan 1200-talets slut. De första drevs av Fyrisåns vatten. Väderkvarnar fanns på höjderna öster om stadskärnan ungefär 1750 till 1850. Produktionen fick sin avsättning huvudsakligen i Uppsala.

Spannmålshandeln och kvarnnäringen tog fart efter mitten på 1800-talet, av två orsaker: näringsfriheten samt ångkraftens införande. Kvarnanläggningarna blev färre men större. Mellan 1914 och 1958 hade Uppsala två stora handelskvarnar och grynfabriker, Ångqvarn och Valskvarn. I dag återstår Ångqvarn/Nord Mills, som är landets nordligaste handelskvarn. Lantmännen dominerar spannmålshandel med ca 90 procent av marknaden.

Bagerierna är den livsmedelssektor som har centraliserats mest. 1958 fanns det 50 så kallade leveransbagerier i Uppsala, våren 2003 finns det bara sju kvar. De två största, Skogaholms och KF:s Juvelbageri, lades ned under 2002-03 efter uppköp och centralisering. Produktionen avsattes fram till 1960-70-talen huvudsakligen lokalt, sedan utvidgades marknaden till hela Uppland.

Spannmålsbaserade njutningsmedel, som brännvin och öl, framställdes i Uppsala under åtminstone tvåhundra år. Det första **brännvinsbränneriet** grundades av kronan i slutet av 1700-talet. Vid 1800-talets mitt infördes näringsfriheten, medan husbehovsbränningen förbjöds. Därefter fanns det underlag för ett par, tre anläggningar i staden. De största drevs i anslutning till de stora kvarnarna, fram till ungefär 1940. Vid Ångqvarn förekom jästtillverkning under 1900-talets första hälft.

Ölbryggning bedrevs traditionellt i varje hushåll. **Bryggeriverksamhet** för försäljning etablerades i Uppsala vid 1700–talets mitt, och efterfrågan växte under 1800-talet. Som mest fanns det 7-8 bryggerier innanför stadsgränsen. De producerade huvudsakligen för den lokala marknaden. Uppsalas sista bryggerier köptes up och rationaliserades bort under 1960- och 70-talen.

Vid 1900-talets början fanns det många små **slakterier** i landet. Under depressionsåren på 1920-30-talen hade bönderna svårt att få avsättning för sina slaktdjur och få ut skäliga priser. De samordnade sig därför och bildade slakteriföreningar i hela Sverige, med målet att ha lönsamma slakterier i egen regi. Dessa anläggningar var ett betydelsefullt led i moderniseringen och industrialiseringen av slakterinäringen. Under 1900-talets senare del tilltog centraliseringen och

monopoltendenserna i branschen. Lantmännens slakteri i Uppsala har under årens lopp växt till ett av landets största, och är i dag en av stadens större arbetsplatser.

Genom att **charkuterifabrikerna** är tätt knutna till slakterierna, har de genomgått en liknande utveckling: från många små tillverkare i stad och landsort till allt färre och större anläggningar i slakteriernas närhet. Kooperationen drev egen tillverkning i Uppsala från 1930 till 1998. I dag återstår Lantmännens stora fabrik vid slakteriet i Boländerna. Vid sidan av denna utveckling finns det dock fortfarande utrymme för små lokala företag, med närmast hantverksmässig produktion, så även i Uppsala.

Även **mejerinäringen** är en industrigren med anknytning till lantbruket. Utvecklingen i branschen påminner om den i slakterinäringen: från ett 40-tal mejerier i Uppsala län 1931, till tre 1985 och 2003 inget. Det har gått från ett kvinnohantverk, som runt 1870 bedrevs precis som i bondehushållet, via halvmekanisering i 1900-talets början till en mansdominerad och datoriserad processindustri.

Margarin

Under 1930-40-talen fanns det ett tjugotal margarinfabriker i Sverige. De flesta var lokaliserade till hamnstäder. Fabriken i Uppsala svarade för 2-3 procent av den totala produktionen i landet. Eftersom margarintillverkningen inbegriper ganska lite hantverk, så ledde moderniseringar och sammanslagningar ganska tidigt till att små fabriker, som den i Uppsala, slogs ut.

Kaffe

Lindvalls kafferosteri i Uppsala har överlevt i en konkurrensutsatt bransch. Omkring 1950 fanns det 150 rosterier i Sverige. 2003 är man ett av nio kafferosterier i landet, med ca 3 procent av marknaden.

Choklad och konfekt

I Uppsala fanns under årens lopp åtminstone fyra karamell- och chokladfabriker. Två var Lundholms Karamellfabrik, som drevs 1888-1967, och Chokladfabriken Fyris, som var störst i staden (1910-1960-tal). De enda bevarade produktionsbyggnaderna tillhörde Chokladfabriken Sonja, som också lades ned i slutet av 1960-talet. Denna snudd på hantverksmässiga produktion överlevde förvånansvärt länge, innan de stora tillverkarna till slut tog över marknaden.

Senap m m

Denna kategori av livsmedelsproduktion präglades under senare delen av 1900-talet av uppköp av stora multinationella koncerner, som sedan verkställde rationaliseringar och nedläggningar.

En ättiksfabrik som grundats 1885 knöts 1919 till Upsala Valskvarn. På 1920-talet inleddes tillverkning av senap. Under 30-50-talen utvidgades sortimentet med måltidsdrycker, marmelad, majonnäs m m. På 1960-talet bytte man namn till AB Slottsindustrier och flyttade från Kvarngärdet till yttre Kungsängen. På 1970-talet köptes man upp av Cadbury Schweppes, och 1978 var man stadens sjunde industri med 218 anställda. Under de följande decennierna automatiserades tillverkningen allt mera. Flera ägarbyten har ägt rum, följt av rationaliseringar, och antalet anställda är 2003 ca 50. Fabriken har utvidgats i flera etapper sedan den uppfördes 1967, och byggts om till oigenkännlighet.

Lervaruindustrin

Tegel- och lervaruindustrin var under många år en av stadens viktigaste näringsgrenar, och utan tvekan den som var mest beroende av tillgång på råvaror med särskilda egenskaper. Uppsalas första **tegelbruk** anlades för domkyrkobygget i slutet av 1200-talet. Nästa tegelbruk omnämns på 1530-40-talen. Det låg i nuvarande Stadsträdgården, och drevs av Kronan bl a för slottsbyggets behov. Uppsalas tredje tegelbruk kan ha varit det s k Gamla tegelbruket, som omtalas på 1570-talet. Det drevs av staden och var beläget vid Fyrisån norr om nuvarande Fyrishovsområdet.

Under 1700-talet fanns det flera små bruk i Uppsalas utkanter. Efterfrågan, och därmed lönsamheten, varierade dock mycket. Näringsfrihetens införande i mitten av 1800-talet innebar förändrade villkor. En stor marknad öppnade sig lokalt, när staden växte. Konjunktursvängningar och säsongsdrift medförde dock ojämn sysselsättning. Efter sekelskiftet 1900 mekaniserades branschen. 1940-50-talens byggboom gynnade Uppsalabruken, som sålde framför allt murtegel över hela landet. 1960-70-talens lätta byggteknik medförde dock att efterfrågan minskade radikalt, och 1984 lades det sista bruket ned.

Kakel och keramik. Uppsvinget i husbyggandet i Uppsala under 1800-talets andra hälft medförde stor efterfrågan på kakelugnar. Mot slutet av seklet fanns det 4-5 kakelfabriker i staden. Två av dessa slog sig även på formgiven keramik, Upsala-Ekeby och S:t Eriks Lervarufabrik. Ekeby köpte upp sina konkurrenter under 20-30-talen, och utvecklades till en mycket framgångsrik koncern inom kakel, keramik och porslin. Konkurrensen från plastmaterial, liksom utländsk massproduktion, bidrog till att företaget slogs ut vid slutet av 1900-talet.

Cementvaror och betong hör till 1900-talets byggande. De används till gator, i vatten- och avloppsanläggningar samt vid uppförandet av hus och broar. I Uppsala finns tre företag i sektorn, varav två har anor från 1900-talets mitt.

Verkstadsindustrin

Lätta verkstäder, manufaktur

Den enda äldre verkstadsindustrin som har överlevt i Uppsala är den mycket specialiserade pianotillverkningen vid Nylunds. Den är en kombination av finmekaniskt verkstadsarbete och avancerat möbelsnickeri.

Uppsalas profilindustri på verkstadsområdet var cykeltillverkningen, och den blev under en period en av stadens viktigaste näringsgrenar. Nymans och Fram genomgick båda ett förlopp som var typiskt för den lätta verkstadsindustrin med inriktning på konsumentprodukter. De grundades på 1880-talet, och expanderade starkt under första hälften av 1900-talet. Sedan tilltog konkurrensen från import och bilism. Under ytterligare ett något decennium kunde man anpassa sig till marknaden, rationalisera och förnya. Importkonkurrensen blev emellertid till slut för hård, och fabrikerna lades ned på 1970-talet.

Metallduksväveriet Nordviror var en ovanlig specialindustri; det fanns vid 1900-talets mitt bara tre sådana fabriker i landet. Mot slutet av 1900-talet hårdnade konkurrensen. Uppköp och sammanslagningar ledde till allt större enheter, där Uppsalafabriken till slut slogs ut.

I verkstadsbranschen finns många större och mindre företag i gränslandet mellan hantverk och industri. Albinssons är ett typiskt sådant exempel, med kopplingar framför allt till byggnadssektorn, liksom Libro Verkstäder som började som byggfirman Gottfrid Lindgrens verkstad.

Tunga verkstäder

Under 1900-talets andra hälft låg Uppsalas tre tyngre verkstäder intill varann i yttre Kungsängen. Tullgarns Verkstäder och Osmund specialiserade sig inom kylmaskiner respektive ugnar, medan Stål & Maskin var en mångsidig legotillverkare. Utländsk och inhemsk konkurrens blev trots det med tiden för hård, de köptes upp och lades efter hand ned.

Beklädnadsindustrin

Konfektion

De två sömnadsindustrierna i Uppsala genomgick en utveckling som på många sätt var typisk för svensk konfektion. AB Hjalmar Söderberg var en av de största på sitt område under 1930-40-talen. Under 1950-talet moderniserade man produktionen i nya, rationella lokaler, men ett alltför stort sortiment, stora lager och ökande importkonkurrens stjälpte företaget. Kappfabriken var mera specialiserad, och var känd över hela landet. Den genomgick en snarlik utveckling, och lades ned även den mot slutet av 1960-talet.

Skodon

De två skofabrikerna i Uppsala genomgick en utveckling som är typisk för den svenska beklädnadsbranschen. De började runt 1900 genom mekanisering av ett rent hantverk. Efter ett halvt sekel av hög kvalitet och expansion, så saknades motståndskraft när modet växlade allt snabbare, kunderna inte längre var lika kvalitetsmedvetna och konkurrensen utgjordes av syntetiska material och import från låglöneländer.

Textil

Konstsidentillverkningen var en udda industrigren för Uppsala, som bedrevs i 35 år kring mitten av 1900-talet. Den startades som ett slags kemisk-tekniskt experiment av den expansiva livsmedelskoncernen kring Upsala Valskvarn och Ättiksfabriken. Orsaken till nedläggningen är typisk för den svenska textil- och konfektionsbranschen: konkurrens av import från låglöneländer.

Grafisk industri

Branschen växte fram kring kyrkans och universitetets behov med början redan på 1500-talet. Den bestod ursprungligen av många olika grenar, som vanligen bedrevs av skilda mindre företag: stilgjuterier, klichéanstalter, tryckerier, kartongfabriker och bokbinderier. Bland företagen i Uppsala utvecklades Almqvist & Wiksell till en bjässe, som verkade inom de flesta av dessa grenar, och även etablerade bokförlag och butiker.

Tidnings- och reklamtryck utgjorde redan under det sena 1800-talet en betydande och snabbt växande gren av den grafiska industrin. Den första dagstidningen var den konservativa Tidningen Upsala, som grundades 1845 och lades ned 1958. Upsala Nya Tidning grundades 1901, och är i dag en av Sveriges större landsortstidningar. De har ett stort beställningstryckeri med modern teknik.

Trots ett par dominerande aktörer i branschen har det under alla år funnits utrymme även för ett flertal mindre grafiska företag.

Kemisk-teknisk industri

Uppsalas äldsta kemisk-tekniska industri startade 1867, då Henrik Gahn anlade en mindre fabrik för konserveringsmedel och desinficerande preparat. Mot slutet av 1800-talet producerades även tvål och kosmetika, och dessa grenar kom med tiden att dominera sortimentet. Gahns blev en av Uppsalas större industrier. Under 1960-talet köptes företaget av konkurrenten Barnängens, som flyttade många maskiner till sin fabrik i Stockholm. Den s k strukturrationaliseringen blev därmed slutet för Gahns. Fabriken sysselsatte 175 personer när den lades ned 1968.

Den första läkemedelsindustrin var troligen en fabrik för TBC-vaccin som anlades i Boländerna 1939. 1950 flyttade läkemedels- och kemitillverkaren Pharmacia från Stockholm till Uppsala, och gav redan från början arbete åt ca 250 personer. Företaget expanderade kraftigt, och blev under 1900-talets senare del Uppsalas främsta profilskapande industri, och en av de största arbetsgivarna. Pharmacia har på senare år delats och köpts upp av större producenter, men anläggningarna för forskning, produktutveckling och tillverkning är fortfarande omfattande. Detta är stadens största industrigren.

Snickerier

De mindre snickerierna hade specialiteter, som möbler, butiksinredningar, emballage eller karosser. Denna hantverksmässiga tillverkning fick mot mitten av 1900-talet hård konkurrens av inhemsk massproduktion och moderna material. De större snickerierna var framför allt leverantörer till byggnadssektorn. Fram till mitten av 1900-talet fanns det åtminstone fem större snickerifabriker i Uppsala. Den stora utslagningen i branschen kom under massbyggandets epok på 1960-70-talen, då produktionsvolym och snabbhet blev viktigare än kvalitet.

Uppsalas kommunaltekniska verk och kommunikationer

En viktig förutsättning för stadens och industrins utveckling har varit olika gemensamma tekniska anläggningar, där de flesta är i kommunal ägo. Till anläggningarna hör ofta byggnader som här omnämns i korthet.

Vattenförsörjningen

I äldre tider tog man sitt vatten från naturliga källor, grävda brunnar samt direkt från Fyrisån. Det första vattenledningen i Uppsala utfördes redan på 1600-talet för att förse Uppsala slott med vatten. Den tillkom i samband med drottning Kristinas kröning. Vattnet togs från **S:t Eriks källa** vid Akademikvarnen och kraften togs då från kvarnfallets vattenhjul som drev två pumpar, som via en tryckledning transporterade vattnet till en reservoar till borggården. Senare utökades denna anläggning för att förse några fastigheter i Fjärdingen och Svartbäcken med vatten. Ett vattenhämtningsställe anordnades inom kv. Kamphavet nuvarande Martin Luther Kings plan.

Det dröjde sedan ända till 1860-talet då frågan väcktes om gemensam vattenförsörjning i staden. Beslutet kom 1872 att anlägga ett vattenledningsnät. Vattenuppfodringsverket, vattenledningar och vattenreservoar kallat **Pumphuset** vid Islandsfallet blev klart 1875. Pumphuset innehöll en vattenturbin, som drev en kolvpump. En ångmaskin fanns i reserv vid låg vattenföring, kompletterat med en vattenreservoar belägen på Slottsbacken. Vattnet togs från S:t Eriks källa och från år 1876 även från Sandkällan, mellan Fyrisån och Fyrisvallsgatan.

Pumphuset ritades av Adrian Crispin Peterson. 1900-01 utvidgades Pumphuset åt söder i samma stil som tidigare efter ritningar av C. A. Ekholm. Det var i drift fram till slutet av 1960-talet, och är i dag museum för kommunal teknik.

I samband med utbyggnaden av Pumphuset togs vatten från Slottskällan och Sandkällan, som leddes till en samlingsbrunn i tillbyggnaden. S:t Eriks källa behövdes ej mer utnyttjas som vattentäkt.

När staden expanderade byggdes ytterligare ett **pumphus** vid Galgbacken i Tunåsen, som stod klart 1940. Sedan 1963 tar man vatten ur Fyrisån norr om staden, och filtrerar det i åsen, innan det leds till Galgbacken.

Några romantiska vattentorn har det aldrig funnits i Uppsala, bl a därför att man haft det effektiva pumphuset. Dock fanns det en stor reservoar i Slottets södra torn från 1904 till 1990-talet. Vattenbehovet tilltog allteftersom invånarantalet ökade och 1958 var det dags för Uppsala att bygga sitt första **vattentorn**. Det är beläget i Stadsskogen. De skilda näten sammanfördes till ett nät sammankopplat med vattentornet. År 1970 invigdes ytterligare ett större **vattentorn**, placerat i Boländerna. Det är i dag en del av Uppsalas moderna silhuett tillsammans med domkyrkan och slottet.

Avloppsnätet

I gamla tider hälldes avfall i rännstenen och i Fyrisån. Kring Stora Torget blev förhållandena så ohälsosamma 1833 att alla gårdsägare runt torget förpliktigades att gräva ner trummor av trä ned till ån. Detta var den första avloppsledningen för gemensamt bruk. Avloppsledningar började på allvar anläggas i samband med vattenledningarna på 1870-talet.

Allt eftersom avloppsledningarna utbyggdes inom staden och sedan utsträcktes till nya bostadsområden ökade olägenheterna av utsläppen som mynnade ut i Fyrisån. På 1920-talet förvärrades detta då WC blev allt vanligare. 1924 påbörjades byggandet av ledningar som förde samman alla avlopp. Till en början mynnade ledningarna nedströms Islandsfallet så att man slapp se eländet. Detta gjorde att Uppsala hamn fick ta emot avloppsvattnet, vilket ledde till växande slambankar och besvärade sjöfarten.

1927 när man hade slutfört arbetena med samlingskulvertar på ömse sidor av Fyrisån. Då började man bygga en **pumpstation** vid Tullgarn vid hamnens nedre del. Den skulle ingå i ett sammanhang med ett planerat reningsverk, men det blev inte klart förrän nästan 20 år senare.

Fortfarande på 1940-talet hade Uppsala ganska få vattenklosetter. 1944 började man bygga ett reningsverk i yttre Kungsängen som togs i bruk 1945. Det var nu renat vatten som släpptes ut i Fyrisån. Pumpstationen vid Tullgarn byggdes ut avsevärt 1950, och var i bruk fram till början på 1990-talet. Man byggde då ett nytt pumphus bredvid det gamla. I dag använder man den äldre byggnaden som förråd.

I och med Uppsalas utvidgning så har ett stort antal pumpstationer och lokala reningsverk byggts. Anläggningen har tillbyggts och utvidgats från slutet av 1950-talet och fram till 1970-talet.

Gasverket

1859 anlades Uppsalas stads **gasverk** i kvarter Munin i Kungsängen. Då upptog tomten en gasklocka, en kollada, ungshus och stationsregulator. 1881-82 uppfördes en ny gasklocka och ett reningshus ritat av arkitekt C. A. Ekholm. Gasledningarna grävdes ofta ned i anslutning till vatten- och avloppsledningar. Gasverket lades ned 1967. Alla byggnader revs, och på platsen ligger i dag Livsmedelsverkets och Länsstyrelsens byggnader.

Elverket

I Början på 1900-talet fanns det ett stort behov av elkraft i Uppsala. **Elektricitetsverket** som stod klart 1906 låg i direkt anslutning till gasverket, även denna byggnad ritad av C. A. Ekholm. Anläggningen drevs från början av generatorer drivna med suggasmotorer, försörjda av gasverket. Man uppförde även **bostadshus** för personalen, dessa var belägna vid hörnet Strandbodgatan-Kungsgatan och uppfördes 1905 och 1908. Först användes elkraften mest till belysning, men den blev snart allt vanligare som kraftkälla i verkstäder och industrier.

Redan 1908 var elverkets kapacitet för liten. 1914 tecknades ett kontrakt med Kgl Vattenfallstyrelsen om kraftleverans från vattenkraftverket i Älvkarleby. Den stora kraftledningen

från Dalälven till Västerås passerade Uppsala, där en **transformatoranläggning** uppfördes vid Husbyborg. Mellan åren 1926-1935 skedde ytterligare utvidgningar som bibehölls fram till nedläggningen 1967. I kvarteret Örnen kvarstår en administrationsbyggnad från 1940-talet ritad av Gunnar Leche.

Hamnen

Innan järnvägen kom till Uppsala var land- och sjövägen de transportmöjligheter som staden hade att tillgå, och av dem var vattenlederna viktigast.

Uppsala hamn har sedan medeltiden använts till handel. Under 1600-talet genom fördes de första muddringarna och hamnen förbättrades, det grundades även ett skepparämbete för godstransporter.

Ångbåtstrafiken mellan Stockholm och Uppsala kom i gång på 1830-talet med en hjulångare som i sin tur efterträddes av propellerdrivna båtar. Uppsala hade ett eget ångbåtsbolag med tre båtar, den mest kända var Garibaldi. Dessa tre båtar transporterade ungefär 28 000 passagerare per år samt en mängd styckegods.

Under 1860-70-talen muddrades hamnen för att kunna ta emot större fartyg upp till Islandsfallet. De största industrierna vid hamnen var Upsala Ångqvarn, Tullgarns Gjuteri och Mekaniska Verkstad, Gasverket och elverket. Viktigast var Upsala Ångqvarn. 1937 byggdes en anordning för lossning av koltransporter till det närbelägna gasverket.

1889 uppfördes ett **tullhus** vid Strandbodgatans mynning. Det var i bruk till 1937, då ett nytt **tullhus** uppfördes på Ångbåtskajen, ritat av stadsarkitekten Gunnar Leche. Det används av Tullverket fram till 1990-talet. Ett godsmagasin byggdes 1882 längst uppe vid Islandsfallet, det är i dag inrett till restaurang.

Båtresorna konkurrerades ut först av järnvägen, sedan av busstrafiken. Efter andra världskriget överflyttades också allt mera transporter till landsvägarna. För bulkvaror och vissa tyngre transporter var dock sjövägen fortfarande fördelaktig. Vattenleden har trafikerats bl a av holländska, danska och västtyska fartyg. Dessa lossade och lastade främst spannmål, lera och gödselmedel. Under 1950-talet förbättrades hamnen, och kajerna har byggts om åtskilliga gånger.

Den största förändringen inträffade när gasverket lades ned 1967. Från mitten av 1970-talet var det endast spannmål som transporterades till och från hamnen. Fram till 1990-talets slut var det framför allt spannmål för Nord Mills och Lantmännen som fraktades med fartyg. I dag är hamnen en gäst- och turisthamn, som invigdes 1986.

Järnvägen

Debatten om dragningen av järnvägen norrut från Stockholm var en långvarig process. 1863 påbörjades Norra stambanans sträckning mellan Uppsala och Stockholm och 1866 invigdes järnvägen. Stationshuset ritades av Statens Järnvägars egen arkitekt, Adolf Wilhelm Edelsvärd. Ett flertal projekt startade om järnvägsdragningar under 1800-talets slut och vid 1900-talets början. 1873 öppnades stambanesträckan Uppsala-Heby för trafik.

Året därpå öppnades en privat bana Upsala-Margretehills järnväg, senare benämnd Uppsala-Gävle järnväg. 1876 öppnades sträckan Uppsala-Lenna Järnväg. 1879 uppfördes ett stationshus för Lennabanan strax öster om stambanans bangård. Det är en smalspårig järnväg som i dag fungerar som museijärnväg. Stationshuset är rivet.

Järnvägarna byggdes först och främst för industriernas behov av billiga transporter. Bruksföretag och sågverk ingick ofta i de privata bolagen, t ex Lennabanan. Även inne i Uppsala drogs järnvägsspår till industrierna, framför allt i Kungsängen. Hamnspåret på Ångbåtskajen tillkom 1877.

Till järnvägen genom Uppsala hörde många olika byggnader. Förutom stationshusen uppfördes godsmagasin, lokstallar, ställverk och banvaktstugor. Av dessa finns det i dag kvar Uppsala centralstation, Norra stationshuset, ställverket Uppsala II söder om bangården samt lokstallet sydost om bangården.

Uppsala hade under 1800-talet blivit en järnvägsknut. 1912 öppnades ännu en enskild järnväg, Uppsala-Enköping och man uppförde ett **stationshus**, Uppsala Norra och ett **lokstall** beläget vid Börjegatan. 1979 lades banan Uppsala-Enköping ned. Det norra stationshuset och lokstallet finns fortfarande kvar.

Fortfarande under 1950-60-talen anlades industrispår i Uppsalas industriområden, Kungsängen, Boländerna och Librobäck. I dag är dock de flesta sträckorna tagna ur bruk.

Litteratur och källor

Allmän litteratur

	Svensk Uppslagsbok 2. uppl.	1954
	Sveriges Handelskalender	1932
	Svenska industrien 1918-1919	1918
	Svenska industrien 1924-1925	1924
Agius, Roland	Industristaden Uppsala - ett minne blott (föredrag och manuskript)	2003
Althin, Torsten, red.	Sveriges industri (utg. av Sveriges industriförbund)	1948
Bedoire, Fredric	Industriarkitektur i Stockholms innerstad	1973
Bergold, Carl Erik	Bostadsbyggande i Uppsala 1900-1950	1985
Bergold, Carl Erik	Uppsala. Stadsbyggande 1900-1960. Uppsala stads historia VI:9	1989
Bergold, Carl Erik, Sporrong, P-O	Det är din stad! Uppsala i bilder	1983
Bergqvist, Bertil	HSB Uppsala 60 ÅR 1933-1993	1993
Bolags AB Fournir	Beskrivning över Uppsala	1936
Brunnström, Lisa	Den rationella fabriken. Om funktionalismens rötter	1990
Bråthén, Ann-Marie, Stake-Lindmark, Agneta	Uppsala industrier, En orientering om Uppsala kommuns näringsliv och dess organisationer	1974
Busser, Johan Benedict	Utkast till Beskrifning om Upsala (faksimilutgåva 1979)	1769-73
Darphin, Jean-Paul	Nymans Verkstäder. Cykelgiganten i lärdomsstaden Uppsala	1995
Dellbäck, Johan, m fl red.	Stadens ansikte del 2. En studie av yttre Svartbäcken. Konstvetenskapliga institrutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 5.	1991
Ehlin, Ingemar, red.	Uppsala bygger på åttiotalet	1992
Ehn, Ola	Uppsalas stadsbild. Stadens begynnande omvandling 1809-1867. Uppsala stads historia VII	1991
Ehn, Ola	Svartbäcksgatan i Uppsala - ett angeläget vårdobjekt. Artikel i Årsboken Uppland 1975	1975
Ehn, Ola, m fl	Kring Svarta bäcken och Eddaspången vid sekelskiftet Upplandsmuseet småskriftserie nr 7	1987
Ehn, Ola, m fl	Dragarbrunn, En Uppsalagatas historia och förnyelse	1984
Ehn, Ola, Elfström, Gunnar	Sekelskiftets Uppsala i Alfred Dahlgrens bilder	1977
Ehn, Ola, Åman, Anders	Stadsbildens framtid	1965
Ejdesjö, Petra	Äldre industrier i Uppsala (otryckt rapport för Länsstyrelsen i C län)	2002
Frilansgruppen Tummen	Den gömda staden	1979
Hallert, Björn red.	Stockholmsindustri	1985
Harnesk, Helena, Oscarsson, Ulla	Uppsala från medeltiden till år 1900. En kortfattad översikt	1986
Hillbom, Johan	Uppsala industrier. Upsala Industriförening	1964
Isacson, Maths, Magnusson, Lars, red.	Arbetarstaden Uppsala	1996

Johansson, B-I, m fl red.	Stadens ansikte del 1. En studie av yttre Kungsängen. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 4.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 3. En studie av Sysslomansgatan. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 6.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 4. En studie av Fjärdingarna. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala. Stadsarkivets skriftserie nr 8.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 5. En studie av Svartbäcksgatan-Kungsängsgatan. Konstvetenskapliga institrutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 9.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 6. En studie av Kungsgatan. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 10.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 7. En studie av Skolgatan. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 11.	1991
Johansson, B-I, Lindroth, Per, red.	Stadens ansikte del 8. En studie av södra Kvarngärdet. Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Stadsarkivets skriftserie nr 12.	1992
Karlsson, Jan, Loock, Johan	Kulturmiljöer i Uppsala län. Byggnadsminnen. Länsstyrelsens meddelandeserie 1999:13	1999
Lambert, Lars	100 bilder - 100 år. Uppsala vid två sekelskiften - 1900 och 2000	1999
Lambert, Lars	En stad - ett sekel. Uppsala under det 20:e århundradet	2000
Lambert, Lars, red.	Uppsalas arkitekter och arkitekternas Uppsala	2002
Lindberg, Gunilla	I våra kvarter. Uppsala på 30-talet	1996
Lindberg, Gunilla	I våra kvarter. Uppsala på 40-talet	1995
Lindberg, Gunilla	I våra kvarter. Uppsala på 50-talet	1993
Lindberg, Gunilla	I våra kvarter. Uppsala på 60-talet	1994
Lindberg, Gunilla	I våra kvarter. Uppsala på 70-talet	2001
Ljung, Sven	Uppsala under yngre medeltid och vasatid. Uppsala stads historia del II	1954
Lundberg, Kerstin, red.	Uppsalas byggnader	1991
Lundh, Herbert	Uppsala under de dominerande landshövdingarnas tid 1786-1862 Uppsala stads historia IV	1977
Möller, Tommy, Norman, Hans	Nittonhundratalets Uppsala. Uppsala stads historia XI	2002
Petré, Torsten	Uppsala under merkantilismens och statskontrollens tidsskede 1619-1789. Uppsala stads historia III	1958
Schedin, Bruno, red.	Uppsala Byggmästareförening 1919-1969	1970
Sjöholm, Olof Richard	Folk och företag kring Fyris	1992
Sjöholm, Olof Richard	Verksamheter och tidsfördrif vid Fyris	1994
Sjöholm, Olof Richard	Firmor och företeelser från Fyris	1996
Sjöholm, Olof Richard	Företag och kuriosa	1999

Stigenberg, Axel	Byggnadsfirman Anders Diös AB. Byggenskap i Uppsala 1956-1965	1968
Sundqvist, Nils	Byggnadsfirman Anders Diös. 30 år som byggmästare i Uppsala 1925-1955	1956
Sundqvist, Nils	Svartbäcken, en vandring i och kring en gammal stadsdel i Uppsala	1969-70
Sundqvist, Nils	Östra Aros, stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala stads historia del I	1953
Sundqvist, Nils, Stigenberg, Axel	Byggnadsfirman Anders Diös AB. Byggenskap i Uppsala 1966-1971	1972
Svensk Hembygd	Sveriges Privata Företagare	1939
Sveriges Industriförbund	Svensk Industrikalender	1923
Tapper, Karl Gustaf	Industriarkitektur vid södra stambanan i Lund 1856-1906	1986
TDC Förlag AB Klippan	Företagsfakta Uppsala kommun 2003	2003
Thunman, Dan	1800-talets fasader i Uppsala	1999
Thunman, Dan	1900-talets arkitekturstilar i Uppsala	1997
Ullenhag, Kersti	Industriell utveckling och demokratisering, 1862-1921. Uppsala stads historia V	1984
Unnerbäck, Axel	Kulturhistorisk värdering av bebyggelse. Riksantikvarieämbetets förlag	2002
Uppsala stads miljökontor	Inventering av miljöfarliga industrier i Uppsala	2001
Wahlberg, Mats	Uppsalas gatunamn. Uppsala stads historia IX:1	1994
Wahlström, Cristina	Rätt Råd Kraft Dåd. Uppsala stads historia X	1997
Wendel, B	Beskrivning över Uppsala	1936
Werner, Carl	Uppsala. Kortfattad beskrivning med karta. 7. uppl.	1953
Åmark, K, red.	Sveriges industri. 2. uppl. (utg. av Sveriges industriförbund)	1936

Litteratur om särskilda företag och branscher

	En modern industri i en gammal stad. Henrik Gahns aktiebolag Upsala 80 år	1947
	Aktiebolaget Upsala Valskvarn med dotterföretag 25 år	1939
Almqvist, Sven	Almqvist & Wiksell. Ett boktryckeriföretags historia. Perioden 1839-1910	1979
Andersson, Allan	Från handelsbod till snabbköp. Uppsalas speceri- och livsmedelsbutiker 1920-1980 Del 1. (stencil)	1990
Andersson, Hans	Uppsala. Medeltidsstaden 3. Rapport RAÄ /kvarnar/	1976
Blent, Karin	Bergsbrunna tegelbruk. Artikel i Årsboken Uppland 1985-86	1987
Blomberg, Marika, m fl	Ett försvunnet Uppsala. Tegel- och lervaruindustrin. Utveckling och arbetsförhållanden (stencil, institutionen för ekonomisk historia, Uppsala universitet, A 20 (halvfart) vt 1978)	1978
Bruno, William	Tegelindustrien i Mälarprovinserna 1815-1950	1954
Darphin, Jean-Paul	Nymans Verkstäder. Cykelgiganten i lärdomsstaden Uppsala	1995
Egelius, Mats	Ralph Erskine, arkitekt /LEA-bolaget/	1988
Flygt, Bengt	Uppsalas tekniska historia. Uppsala stads historia VI:12	1996
Frendin, Torsten, m fl	En läkemedelsindustri. Artikel i Byggmästaren nr A4 1953	1953
Frendin, Torsten, Österberg, Olof	En läkemedelsindustri flyttar. Artikel i Teknisk Tidskrift häfte 14 1953 /Pharmacia/	1953
Hirschfeldt, Lennart	Upsala nya tidning: nyhetsorgan och opinionsbildare 1890-1959 (2 band)	1987-88
Johnsson, Lasse	1911-1986. Pharmacia 75 år	1986
Jäfvert, Ernfrid	Skor, En skofabriks historia /Hästens/	1948
Libeck, Mattias	Lindvalls kaffe. Magasinsbyggnaden anno 1914. (Stencil vid Göteborgs universitet, institutionen för miljövetenskap och kulturvård, bebyggelseantikvariskt program)	2000
Nilsson, Staffan	Bryggerier i Sverige	1983
Olsson, Lars-Eric	Tegelbruk i Sverige. Rapport RAÄ 1987:5	1987
Rietz, Richard du	Upsala-Ekeby AB 1886-1956	1956
S:t Eriks AB	S:t Eriks. Katalog 1988	1987
Sjöstedt, Sten, Hedstrand, Anna	S:t Eriks Lervarufabriker i Uppsala. Särtryck ur årsboken Uppland 1971	1971
Sommestad, Lena, red.	Mjölk och människor. Liv och arbete vid Uppsala mejeri 1871-1985	1987
Spade, Bengt	Utdrag ur kulturhistorisk kvarninventering 1996-06-12 (stencil)	1996
Wilin, Inger	Erikslund. En arbetare- och hantverkarestadel i Uppsala. Artikel i Årsboken Uppland 1978 /S:t Eriks Lervarufabriker/	1978
Wirmark, Bo, red.	Från bryggeri till bibliotek i Sandbacken	1987

Artiklar

Upsala Nya Tidning	26 november 1986		
Upsala Nya Tidning	/Historiska Nyheter nr 34, Statens Historiska Museer		1986
Upsala Nya Tidning	5 mars 2003	(livsmedel)	
Upsala Nya Tidning	7 april 2003	(bagerier)	
Upsala Nya Tidning	9 september 2003	(Almqvist & Wiksell)	

Kartor, tryckta

Hoffstedt	i Busser Johan Benedict, Utkast till Beskrifning om Upsala, 1769-1773, faksimilutåva 1979	1702
Brolin Jonas	Charta öfwer Upsala Stad	1770
Ehn Ola	Bearbetning bl a av Topografiska Corpsens karta...	(1850)
Liunggren Gustaf	Karta öfver staden Upsala med dertill lydande egor	1858
Wåhlberg Ludwig	Stadsplan	1880
Schumburg Robert	Karta öfver Upsala	1882
Wåhlberg Ludwig	Karta öfver Upsala	1889
Laurell Gösta	Karta över Uppsala	1909
Laurell Gösta	Karta över Uppsala upprättad i Maj 1925, kompletterad år 1930	1930
Nohldén Erik	Karta över Uppsala	1932
Levan Mats	Karta över Uppsala upprättad år 1958 och kompletterad år 1967	1967
Levan Mats	Karta över Uppsala upprättad år 1958 och kompletterad år 1970	1970

Otryckta källor

Uppsala

AB Uppsala Cementgjuteri

Fotografier, pressklipp

Länsstyrelsen i Uppsala län

Kulturmiljöenheten

Fornlämningsregistret

Upplandsmuseet

Faktarummet

Tjernberg Anna-Märta: Industrier och affärsföretag i Uppsala med omnejd 1948-49 (maskinskrivet manuskript)

Uppsala kommun

Stadsbyggnadskontoret

Byggnadsnämndens arkiv

Stadsbyggnadskontoret

Kart- och dataavdelningen

Fastighetskartor

Uppsala universitetsbibliotek

Kart- och bildavdelningen

Foton, vykort

Intervjuer

Boberg, Karin, AB Uppsala kommuns industrihus	2003-08-27	
Matell, Hans, Uppsala	2003-05-03	
Ågerup, Göran, Ågerup Fastigheter, Uppsala	2003-05-19	
Andersson, Eric, Uppsala	2003-08-11, 2003-08-12	Upsala-Ekeby
Ekholm, Mats, Uppsala Cementgjuteri	2003-06-04	
Falk, Erland, Uppsala	2003-06-02	Weilands
Hiller, Göte, Uppsala	2003-07-12	tryckerier

Internet

Allmänt
http://www.temagruppen.se/

Gamla tegelbruket
http://www.fyrisfjadern.se/page.asp?nav=2&id=15

KB om Weilands Tryckeri
http://www.kb.se/nl/titlar/615.htm#FT

Konkurrensverket, Forskning, Projektförteckning
http://www.kkv.se/indexie.html

Konsum, årsberättelser
http://www.coop.se/se/articles/article_list.jhtml;?menuLocation=1&articleList=133&utilLocation=133

Lantmännen
http://www.lantmannen.se/

LEA-bolaget
http://www.drott.se/

Nordviror
http://www.wangner.com/index2.html

Nymans Verkstäder
http://hem.passagen.se/nymans_uppsala/nymanbolagen_netsc.html?

Pharmacia Pfizer
http://www.diagnostics.com/templates/dia_Page____1844.asp

Prometek
http://www.prometek.se/index_2.htm

Upsala-Ekeby, S:t Eriks Lervarufabriker
http://www.artinuppsala.com/ceramic/
http://www.upsala-ekeby-sallskapet.info.test.levonline.com/
http://home.swipnet.se/~w-85713/ekeby/ekehisto.htm
http://www.ekebyindustrihus.com/

Uppsala kommuns Industrihus AB
http://www.industrihus.nu/

CD-ROM-skiva med sammanfattning och inventering i pdf-format